

BY, MARSK OG GEEST

By, marsk og geest

34

**Kulturhistorisk tidsskrift
for Sydvestjylland**

Forlaget Liljebjerget 2022

**By, marsk og geest er fagfællebedømt i henhold til Forsknings- og
Innovationsstyrelsens retningslinier.**

**Redaktion: Michael Alrø Jensen, Flemming Just,
Claus Feveile, Maria Knudsen og Mette Søvsø.**

Layout: KIRK & HOLM

Tryk: Rosendahls

Copyright: 2022 Forlaget Liljebjerget

**Illustration på forsiden: Det ældste fotografi af Nederdammen 33
og 35 i Ribe taget af fotograf Nicolai N. Hjort mellem 1869 og 1876**

**Liljebjerget er Sydvestjyske Museers forlag. Det blev oprettet i
1997 til minde om og med testamentariske midler fra Ellen og
Christian Almhede.**

**Forlagets navn rækker tilbage til Anders Sørensen Vedel. Han
udgav i årene 1591–92 otte bøger, der var „Prentet paa Liliebierget
udi Ribe“. Om disse disse bogudgivelser og trykkeriet se *By, marsk
og geest* 10, 1998.**

ISSN 2445-8147

Redaktionen har så vidt muligt forsøgt at respektere ophavsrettighederne til
bogens illustrationer. Føler nogen deres ophavsrettigheder krænket og gør
berettigede krav gældende, vil de naturligvis blive honoreret.

Indhold

Tobias Danborg Torfing, Daniel Smeds og Jacob Kveiborg

Mad til dagligdag og fest - om fødevarer og landbrug i ældre jernalder ved Tjæreborg Nord	04
Food. Between daily life and a feast - foodstuffs and agriculture of the Late Iron Age from Tjæreborg North	21

Michael Alrø Jensen

Nederdammen 33 i Ribe - en kulturhistorisk fortælling om huset og dets beboere fra 1650 til 1976	24
Nederdammen 33 in Ribe - a cultural history of the house and its inhabitants from 1650 to 1976	61

Louise Hauberg Lindgaard

"Fri os fra Det Onde" - et pilotprojekt om Danmarks magiske beskyttelsesmærker (1550-1900)	63
"Save us from all evil" - a pilot project about Denmark's apotropaic markings (1550-1900)	101

Mad til dagligdag og fest – om fødevarer og landbrug i ældre jernalder ved Tjæreborg Nord

Af Tobias Danborg Torfing, Daniel Smeds og Jacob Kveiborg

I og med at mad er essentielt for opretholdelsen af livet, er undersøgelser af bearbejdning af fødevarer og indtag af mad vigtige for at forstå forhistoriske samfunds daglige liv. Desværre er madvarer som regel ikke godt bevaret i jorden. Ofte er det kun gennem rester af forarbejdningen og tilberedningen af mad, at arkæologer kan få et indblik i fortidens madvaner. Denne artikel præsenterer nye fund, der kan belyse fødegrundlaget i en landsby fra yngre førromersk jernalder (200 til 1 f.Kr.). Landsbyen lå umiddelbart nord for Tjæreborg ved Esbjerg. Den bestod af omtrent 20 samtidige gårde, der lå på en nordvendt skråning lige ovenfor en mindre bæk med tilhørende vådområde. Landsbyen lå omtrent en kilometer fra marsken, og den var dermed en kystnær indlandsbebyggelse.

S ydvestjyske Museer har haft mange spændende udgravninger omkring Tjæreborg. Der er foretaget større udgravninger fra mange perioder og af både landsbyer og gravpladser. De mange udgravninger bidrager hver især med en lille brik til Tjæreborgs historie og udvikling. Denne artikel omhandler den vigtige formative periode i landsbyens udvikling. Det drejer sig konkret om udgravninger foretaget i forbindelse med udstykningen ved Ejlif Krogagers Vej i den nordlige del af Tjæreborg (ESM 2713 og SJM 652). Her har museet fundet en landsby fra yngre førromersk

jernalder, som dækker perioden fra ca. 200 f.Kr. til tiden omkring Kristi fødsel. I denne periode blev gårdene koncentreret i egentlige landsbyer. Dermed kan man tale om, at udgravningerne dokumenterer Tjæreborgs opståen, selvom vi naturligvis ikke ved, hvilket navn de har brugt om deres landsby. Udgravningerne har fået navnet Tjæreborg Nord og dækker både landsby og gravplads.

Tjæreborg Nord-lokaliteten ligger på en fremskudt forhøjning, der strækker sig ud fra Esbjerg Bakkeø (fig. 1). Der er tale om en større landsby, hvor der er udgravet mere

end 150 hustomter, der tilsammen udgør mange faser af en bebyggelse gennem store dele af førromersk jernalder. Med udgangspunkt i keramikens udformning og kulstof 14-dateringer er der fundet spredte huse fra ældre førromersk jernalder (ca. 500–200 f.Kr.) og enkelte gårde fra slutningen af germansk jernalder (omkring 700 e.Kr.). Langt størstedelen af bebyggelsen dækker dog tidsrummet ca. 150–1 f.Kr. I denne

periode kan der udskilles fem til seks faser af en landsby, der synes at have rummet 18–22 gårde i hver fase. Hver fase synes at have en levetid på omkring 30 år. I landsbyens to ældste faser har den karakter af en bebyggelse med spredte gårde, der danner en oval omkring et åbent område i midten. I de yngre faser (fase 3–5) ændrer landsbyen karakter, og husene ligger nu på række i en såkaldt rækkelandsby.

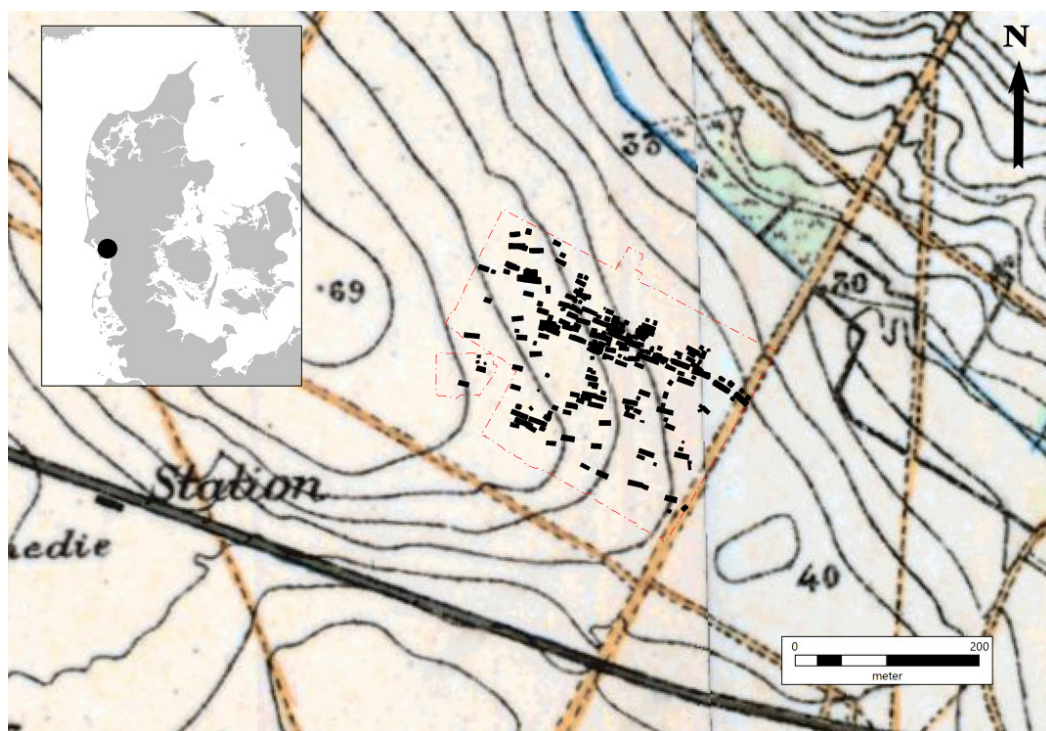

Fig. 1.

Tjæreborg Nord på baggrund af de Høje Målebordsblade for at illustrere placeringen i det førindustrielle landskab. Med sort er markeret de udgravede huse fra førromersk jernalder. ©Styrelsen for Dataforsyning og Infrastruktur med tilføjelser af Sydvestjyske Museer.

Tjæreborg North highlighted on the high plane table map to illustrate its position in the pre-industrial landscape. The excavated pre-Roman Iron Age houses are marked in black. ©The Department of Data and infrastructure, with additions by Museum of Southwest Jutland.

Nogle af gårdene består blot af et enkelt langhus med beboelse i den ene ende og stald i den anden. De fleste gårde har dog haft et til eller to små udhuse tilknyttet (fig. 2). Ved flere gårde er der bevarede hegn, der forbinder hovedhuset med udhusene og indhegner gårdspladsen. Også for en del af gårdene uden bevaret hegn er husene

placeret på en sådan måde, at man kan formode, de har haft hegn. Udhusenes funktion kan kun afgøres i få tilfælde, men enkelte har været brugt som smedjer, mens andre (som beskrevet længere nede) har været udstyret med ovne der indholdt frø og korn. Udhusene tolkes derfor i denne sammenhæng som værkstedshuse eller økonomibygninger.

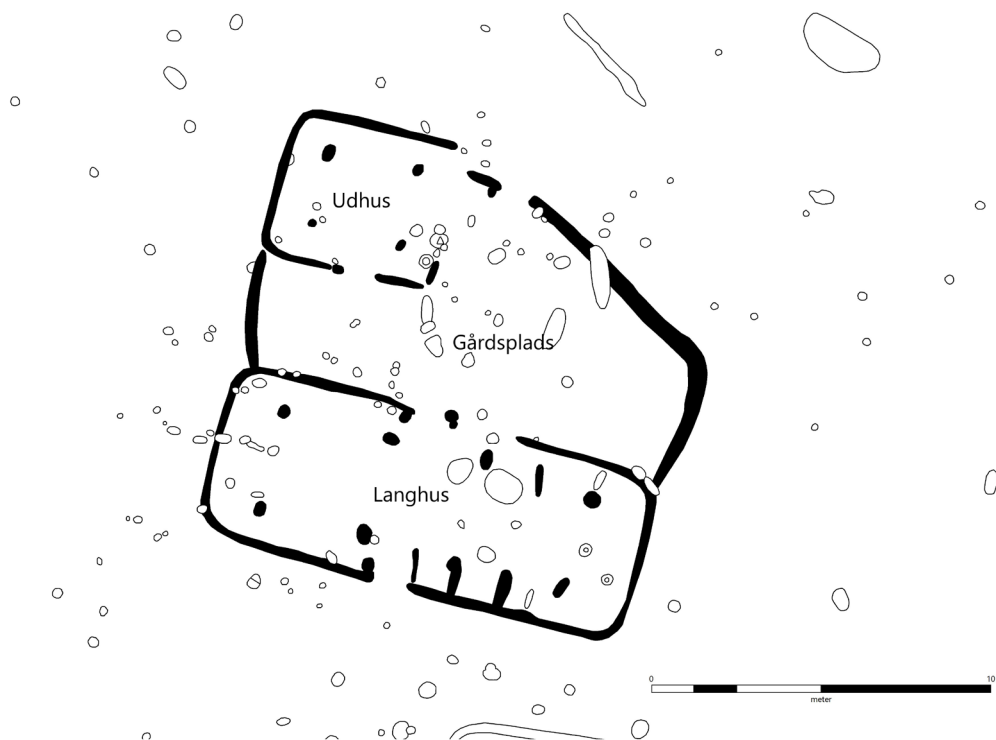

Fig. 2.

Eksempel på gårdsenhed fra Tjæreborg Nord med langhus, udhus og hegn. Tegning: Sydvestjyske Museer.

An example of a farm unit from Tjæreborg North with a long house, out houses and fences. Drawing: by Museum of Southwest Jutland.

Landsbyens placering på en nordvendt skræning ned mod en mindre bæk med tilhørende enge viser, at den efter lokale forhold har ligget relativt højt i landskabet med adgang til et mindre vådområde (fig. 1). Med forbehold for den lokale udvikling af marskdannelse, som ikke er kortlagt i detaljer, er der mindst en kilometer til marsk eller kyst.

Lidt nord for landsbyen og ned mod bækken lå en mindre gruppe af brandpletgrave, heriblandt en grav med et såkaldt la Tene-sværd og en lansespids. La Tene-sværd er opkaldt efter en lokalitet i Schweiz. Der er tale om en centraleuropæisk, keltisk kultur, hvis metalarbejder blev imiteret i slutningen af førromersk jernalder.

Ud over sporene af de stolper, der indgik i jernalderbøndernes huse, og de brandgrave, der i denne periode var den almindeligste gravform, blev der under udgravningen fundet af lerbyggede ovne og en række nedgravninger (gruber) med et stort indhold af potteskår, muslingeskaller og knogler. Ligesom de enkelte udgravninger udgør brikker til puslespillet om landsbyens historie, kan faunafund fra ovne og gruber være brikker i forståelsen af landbruget og dets udvikling.

Indholdet af knogler og planterester i de udgravede ovne og gruber giver et sjældent og nuanceret indblik i jernalderens landbrug. Det gælder ikke mindst knoglematerialet, da knogler kun sjældent findes bevaret på bopladser i Midt- og Vestjylland. Jordbundsforholdene bevirker, at knoglernes indhold af mineraler hurtigt opløses og udvaskes i den lette og sure sandjord. I heldige tilfælde som her, hvor knoglerne er deponeret sammen med skaller fra bløddyr, kan de være bevaret på grund af skallernes høje indhold af kalk, som har skabt et kunstigt, basisk miljø i den grube, hvor fundene er deponeret.

Der er heller ikke lavet mange undersøgelser af planterester fra ældre jernalder i området omkring Ribe og Esbjerg. Derfor er selv små undersøgelser af planteresterne fra denne undersøgelse vigtige første brikker i forståelsen af den plantebaserede kost i yngre førromersk jernalder i

Sydvestjylland. I det følgende skal ovnenes og grubernes indhold af planterester, såkaldte makrofossiler, samt knogler beskrives.

Ovne med forkullede frø

Etnografiske studier har vist arkæobotanikere en del om, hvordan traditionel madlavning kan have foregået. Hillmann (1984), anslår, at forhistoriske landbrugssamfund havde omkring 30 forskellige trin for at nå frem til et måltid. Forhistoriske hustomter kan delvist bruges som kilde til viden omkring brugen af huset kort før, det blev forladt eller brændt. Ovne kan i højere grad ses som repræsenterende en fortløbende brug.

De bevarede rester af ovne fra Tjæreborg er på mange måder ensartede. De var rød/orange i fladen og bestod her af brændt ler. Under dette lag lå sorte trækulslag eller grålige askelag, evt. med andre mere brunlige lag under. I flere tilfælde sås flere faser af rødlig og sorte trækulslag. I nogle var der en del fund, primært dele af lerkar. Der var dog også ovne med relativt få fund. I forhold til de øvrige anlæg på pladsen var der flere store skårflager i ovnene og ofte hele eller næsten hele lerkar. Dette tyder på, at ovnene ikke er forstyrrede, og at materialet fra dem kan tolkes som sluttede fund. En del ovne lå centralt i økonomibygninger nord eller syd for husene, mens andre lå i husets beboelsesdel. En del ovne lå dog uden for konstruktioner, men ganske nær beboelseshusene, placeret enten i stedet for en økonomibygning eller i nogle tilfælde lige uden for økonomibygningerne. I en del af bebyggelsen lå husene dog i mange faser, og her kan det være svært at afgøre præcist hvilket hus, den enkelte ovn har hørt til. Der er foretaget en grundigere makrofossilanalyse af tre ovnanlæg. Disse vil her blive præsenteret kort, hvorefter analysens resultat bliver fremlagt.

Ovn A1046 havde et trækulslag i bunden, som var overlejret med et tykt lag af rød-orange brændt ler (fig. 3). Ovnens indeholdt to næsten hele lerkar (fig. 4). Det ene var et mindre kar med let rundede sider og en rand uden kendetegn. Det er lidt for stort til at være en kop, og en del af siden mangler. Det andet lerkar var en åben skål med facetteret rand, der blev delvist ødelagt af snittet i ovnen, men som også havde ældre brud. Der blev også fundet enkelte andre randskår, bl.a. skår der var let fortykkede og facetterede. Prøven kom fra det sorte lag.

I ovnens vestside er der et stolpehul (A1045). Dette kunne i fladen ses skære ovnen, og selvom dette ikke er helt tydeligt i snit, var det også tolkningen af snittet. Stolpehullet indgår i hus XXV (fig. 5). Dette hus tilknyttes ud fra andre stratigrafier til landsbyens fase 3, som er fra ca. 90 f.Kr. til 60 f.Kr. Dateringen af keramikken peger på yngre førromersk jernalder. Den stratigrafiske iagttagelse er, at ovnen er ældre end hus XXV, hvorfor den skal dateres til den ældre del af yngre førromersk jernalder.

Fig. 3.

Ovn A1046 i snit. Foto: Sydvestjyske Museer.

A section of oven A1046. Photo: Museum of Southwest Jutland.

Fig. 4.

Lerkar i ovn A1046 (til højre). Foto: Sydvestjyske Museer.

An earthen vessel from A1046, to the right. Photo: Museum of Southwest Jutland.

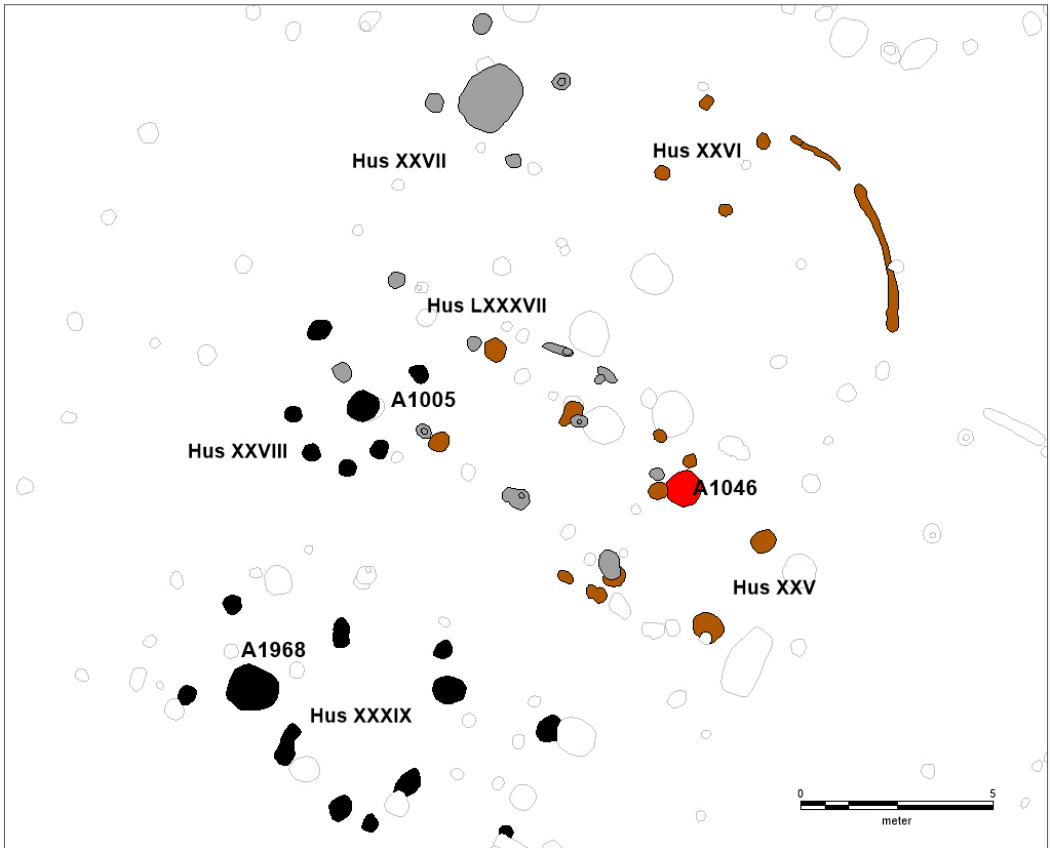

Fig. 5.

Placering af ovn A1046. Hus XXV og hus XXVI udgør gård 6 (brun) og er fra landsbyfase 3, mens hus LXXXVII og hus XXVII udgør gård 22 og er fra landsbyfase 4. Hus XXXIX og hus XXVIII udgør gård 23, som er fra landsbyfase 5. Tegning: Sydvestjyske Museer.

The positions of oven A1046. House XXV and house XXVI comprise farm 6 (brown) and date from village phase 3, whilst house LXXXVII and house XXVII make up farm 22 and date from village phase 4. House XXXIX and house XXVIII comprise farm 23 and are from village phase 5. Drawing: Museum of Southwest Jutland.

Ovn A1968 havde nederst et brunligt lag, evt. en anden ældre funktion. Men over dette sås flere tynde lag af grå aske og sort trækul overlejret af et lag med rød-orange brændt ler. Nær bunden af de sorte lag hhv. stod og lå der to kogestande (fig. 6). Disse var helt ens og må betragtes som værende placeret *in situ*. Begge var formet som høje krukker, men havde fødder i bunden og et hul midtpå, der nærmest giver dem udseende som underdelen af små, tykke figurer med en navle. Dertil lå der i et af de gråsorte trækulslag en næsten hel kop (fig. 7), der kun manglede et mindre skår ved randen. Herudover lå der kun få spredte, ukarakteristiske sideskår i anlægget. Den arkæobotaniske prøve kom fra området omkring de to kogestande.

Fig. 6.

Ovn A1968 med de to kogestande.
Foto: Sydvestjyske Museer.

Oven A1968 with the two cooking
stands. Photo: Museum of Southwest
Jutland.

Fig. 7.

Kop fra ovn A1968.
Foto: Sydvestjyske Museer.

A cup from oven A1968.
Photo: Museum of Southwest
Jutland.

Ovnen tolkes som tilhørende hus XXXIX i gård 23. Der er to dateringer fra ovn A1968, den ene på en rugkerne fra en prøve omkring kogestandene og den anden på en hasselgren fra trækulslaget. Dateringerne peger på perioden omkring 50 f.Kr.-50 e.Kr. Set i sammenhæng med stratigrafiske iagttagelser og bebyggelsens generelle dateringsramme er gården tolket som tilhørende landsbyfase 5, det vil sige ca. 30-1 f.Kr. Til gården hørte også et mindre udhus (hus XXVIII) med en ovn (ovn A1005). I denne ovn fandtes også en mindre kop, denne med let x-formet hank og facetteret rand. Dertil et andet facetteret randskår og enkelte spredte sideskår.

Ovn A1460 havde flere lag med aske/trækulsholdigt fyld med andre lag imellem (fig. 8). Nederst fandtes et lidt gråligt lag, derefter et brunligt lag. Dernæst sås et nyt gråligt lag, evt. flere tynde lidt diffuse lag. Disse lag var dækket af lyst undergrundsmateriale, som var lidt lyst rødligt i toppen op mod et sort trækulslag. Den rødlige farve i toppen af det lyse lag tolkes som dannet ved varme-påvirkning. Over trækulslaget lå et orange lerlag. Den arkæobotaniske prøve kom fra det nedre, mørke lag.

Der var ingen fund i denne ovn, og da den ikke kan knyttes til et bestemt hus, er dateringen

Fig. 8.

Snit af ovn A1460. Foto: Sydvestjyske Museer.

A section through oven A1460. Photo: Museum of Southwest Jutland.

usikker. Den er dog stratigrafisk yngre end hus XLIX, som tolkes som tilhørende fase 2 (dvs. ca. 120–90 f.Kr.) af landsbyen. Da alle andre huse og anlæg omkring ovnen tolkes at være fra landsbyfase 3–5, er det sandsynligt, at ovnen også skal dateres til et sted i det 1. århundrede f.Kr.

Analyser af makrofossiler af materialet fra de tre ovne og betydningen for forståelsen af planteføden

Prøve P63 fra ovn A1046 indeholdt den største mængde korn og havde også den største variation af forskellige kornsorter. Den indeholdt både havre (*Aven asp.*), avnklædt

byg (*Hordeum vulgare var. vulgare*), nøgen byg (*Hordeum vulgare var. nudum*) og rug (*Secale cereale*). Den største mængde kornfrø var fra byg, hvor det ikke var muligt at bestemme arten (20 korn), efterfulgt af nøgen byg (9 korn). Fund af andre sorter udgjorde under fem korn. Dertil blev der fundet fragmenter af 13 korn, der ikke kunne bestemmes nærmere.

P63 indeholdt også en del frø, med spergel (*Spergula arvensis*) som den dominerende sort. Prøven indeholdt 391 frø af spergel, efterfulgt af 144 græsfrø, der ikke kunne bestemmes nærmere. Der var også en del hvidmelet gåsefod (*Chenopodium cf. album*) med 109 frø, og 40 frø fra *Persicaria*-familien (slægt af pileurt). De øvrige arter i prøven optræder kun i små mængder.

I og med at prøven var taget fra et sort lag under et tykt lag af rødbrændt ler, må frøene

og kornene højst sandsynligt betragtes som fundet *in situ*.

Prøve P82 fra ovn A1968 indeholdt kun én rugkerne, to havrekerne og fem andre ubestemte kornkerner. Til gengæld indeholdt prøven mange frø fra andre planter, såsom hvidmelet gåsefod, græsfrø, rødknæ (*Rumex acetosella*) og spergel. Især spergel var usædvanligt talrig med 6069 frø. Der var 75 frø fra *Chenopodioideae*, som ikke kunne bestemmes nærmere, men som kunne bringe hvidmelet gåsefod op på 246

frø. Da prøve P82 blev udtaget omkring de to kogestande, er det en oplagt tolkning, at der er tale om resterne af en korn-/frøtørningsbegivenhed.

Prøve P78 fra ovn A1460 indeholdt kun to korn af nøgen byg og en anden uidentificeret kornkerne. Den indeholdt væsentlig færre frøarter, men dog en del spergelfrø (2108 frø). Prøve 78 var udtaget under et lag af rødbrændt ler, som kunne være en kollapset ovnkappe. Dermed kunne frøene i prøven være fra en tørringsproces.

Tjæreborg - SJM 652	Structure ID	A1968	A1046	A1460
Cultivated plants	<i>Avena</i> sp.	2	3	0
Cultivated plants	cf. <i>Avena</i>	0	1	0
Cultivated plants	<i>Hordeum vulgare</i> var. <i>nudum</i>	0	9	2
Cultivated plants	<i>Hordeum vulgare</i> var. <i>vulgare</i>	0	2	0
Cultivated plants	<i>Hordeum vulgare</i> sp.	0	20	0
Cultivated plants	<i>Secale cereale</i>	1	1	0
Cultivated plants	Cerealial indet	5	13	1
Weeds & Ruderal plants	<i>Chenopodium</i> cf. <i>album</i>	171	109	3
Weeds & Ruderal plants	<i>Chenopodioideae</i>	75	9	0
Weeds & Ruderal plants	<i>Fallopia convolvulus</i>	1	4	0
Weeds & Ruderal plants	cf. <i>Fallopia convolvulus</i>	0	0	1
Weeds & Ruderal plants	<i>Galeopsis</i> sp.	2	0	0
Weeds & Ruderal plants	cf. <i>Galeopsis</i> sp.	1	0	0
Weeds & Ruderal plants	<i>Myosotis arvensis</i>	1	0	0
Weeds & Ruderal plants	<i>Plantago lanceolata</i>	1	0	0
Wetland plants	cf. <i>Mentha</i> sp.	0	3	0
Weeds & Ruderal plants	<i>Persicaria maculosa</i>	5	0	0
Weeds & Ruderal plants	<i>Persicaria</i> sp.	12	40	8
Weeds & Ruderal plants	cf. <i>Persicaria</i> sp.	3	3	0
Weeds & Ruderal plants	Poaceae	382	144	6
Weeds & Ruderal plants	<i>Polygonum oxyspermun/aviculare</i>	0	2	0
Weeds & Ruderal plants	<i>Potentilla</i> sp.	1	0	0
Weeds & Ruderal plants	cf. <i>Potentilla</i> sp.	2	0	0

Weeds & Ruderal plants	Rumex acetosella	99	0	0
Weeds & Ruderal plants	Rumex sp.	6	3	0
Weeds & Ruderal plants	Solanum sp.	1	0	0
Weeds & Ruderal plants	Spergula arvensis	6069	391	2108
Weeds & Ruderal plants	cf. Spergula arvensis	2	9	0
Weeds & Ruderal plants	cf. Stellaria	1	0	0
Weeds & Ruderal plants	Veronica sp.	1	0	0
Meadow & Grass plant	cf. Vicia cracca	2	0	0
Wetland plants	Carex sp.	1	12	0
Wetland plants	cf. Carex sp.	0	1	0
Meadow & Grass plant	Juncus sp.	1	0	0

Tabel. 1.

Oversigt over de forskellige arter i de tre ovne.

The different species in the three ovens.

Igennem førromersk jernalder og indtil romersk jernalder er nøgen byg den mest udbredte afgrøde. Selvom man i dele af Danmark fortsat dyrkede nøgen byg i ældre romersk jernalder, bliver den gradvist udfaset til fordel for avnklædt byg (Grabowski 2014, s.17; Henriksen & Robinson 1996). Byg er også den mest talrige kornsort i de analyserede prøver, men det lille antal og de mange korn, der ikke kan opdeles i hhv. nøgen og avnklædt byg, gør det svært at afgøre hvilken, der var dominerende.

Først senere i jernalderen bliver rug (*Secale cereale*) en vigtig afgrøde, selvom der er tegn på, at den har været bevidst dyrket i ældre romersk jernalder i Jylland (Grabowski 2014, s. 14; 22). Det er svært at sige præcist, hvornår den indgår i dyrkningsstrategien, da den kan vokse som ukrudt blandt andre kornsorter (Behre 1992). Tidlige fund af rug kan derfor tilskrives urenheder i marken. Dette gælder også de to kornkerner af rug i prøverne fra Tjæreborg Nord. Dette bestyrkes

af, at der ikke er fund af ukrudt som *Agrostemma githago* eller *Bromus secalinus*, der kunne tyde på afgrøderotation med rug eller hvede (Grabowski 2013, s. 190). Rugkernerne fra Tjæreborg Nord kan derfor måske betragtes som ukrudt, omend ikke et skadeligt eller uvelkomment ukrudt (Behre 1992, s. 149). Der er også fundet rugkerner i andre prøver fra pladsen, hvilket indikerer, at hvis der er tale om ukrudt, så var det almindeligt forekommende.

Havre har ikke været den mest almindelige kornsort i ældre jernalder i Danmark, men dog en vigtig afgrøde (Robinson et al. 2009, s. 129). Det er vanskeligt at skelne mellem de to almindelige havrearter, da det kun er avnbaserne, der kan bruges til at adskille dem. Derfor kan det ikke med sikkerhed siges, om de fundne havrekerner er den vildtvoksende flyvehavre (*Avena fatua*), eller den dyrkede almindelige havre (*Avena sativa*). Der er ikke fundet avnbaser i prøverne, som kan bruges til at identificere dem (Viklund 1998). Et

andet kriterie til at adskille arkæologiske fund af havre er, om der er tale om store rene fund af havre, hvilket ville indikere, at de er dyrket (Grabowski 2013, s. 173).

Fra andre pladser er der fundet ovne, der ligner ovnene fra Tjæreborg Nord. I en er der fundet keramikskår og 177 rugkerner, denne ovn er lidt senere end ovnene fra Tjæreborg (kulstof14-dateret til 251-556 AD). Den tolkes som en ovn til både keramikbrænding og korntørring (Grabowski 2015). Også ovne fra førromersk jernalder menes at have fungeret som både keramikbrændingsovn og korntørringsovn (Jensen & Hambro Mikkelsen 2006). En anden ovn, dateret til slutningen af bronzealderen, indeholdt ingen ukrudtsfrø, hvilket kan skyldes tærskning inden tørring (Jensen 2015).

Flere af ukrudtsfrøene fundet i ovnene fra Tjæreborg er sikkert blevet indtaget som en del af føden. Frø fra hvidmelet gåsefod, snerlepileurt (*Fallopia convolvulus*), ferskenpileurt (*Persicaria aculosa*), lancet-vejbred (*Plantago lanceolata*), græsfrø, vejpileurt (*Polygonum aviculare*) og spergel er fundet i både ovnene og i maveindholdet af moseligene Tollundmanden og Grauballemanden. Dog er det umuligt at sige, om frøene er indsamlet specifikt, eller om de er kommet med ind med kornet og samlet ind under tærskningen (Behre 2008; Henriksen & Robinson 1996).

En interessant iagttagelse fra ovnene fra Tjæreborg er, at spergel og hvidmelet gåsefod er de mest udbredte arter, og de er fundet sammen, selvom de foretrækker forskellig jordbund at vokse på. En forklaring kunne være, at prøverne fra ovnene repræsenterer flere omgange af frøbehandling. Det kunne vise udviklingen over tid i en afgrøderotation. F.eks. foretrækker hvidmelet gåsefod næringsrig jord og kunne være fra en marks

første sæsoner, mens mængden af spergel, der trives på næringsfattige jorder, ville stige i takt med, at næringen blev opbrugt (Grabowski 2014). Det kan også repræsentere forskellige ressourceområder indenfor marksystemerne.

Viklund (1998) har gennem eksperimentelle undersøgelser vist, at forskellige ukrudtsfrø vil blive udskilt i forskellige dele af rensningsprocessen. Den giver forskellige portioner med forskellig renhedsgrad af kornet, fra meget rent korn til korn med meget ukrudt. Historiske kilder fra det 18. århundrede antyder, at det reneste korn med de største kerner blev brugt til at så næste års såning (Mikkelsen & Nørbach 2003, s. 134). Den del, der så blev brugt til føde, har indeholdt en del ukrudtsfrø. Delen med flest ukrudtsfrø er brugt til brød eller til dyrefoder, mens den bedre del har været brugt til vælling, grød og ølbrygning (Viklund 1998, s. 105). Tollundmanden og Grauballemanden havde spist et måltid med en del ukrudtsfrø kort før deres død. En forklaring kan være, at de er blevet slået ihjel eller ofret omkring slutningen af vinteren eller det tidlige forår, hvor man af mangel har spædet op med en del ukrudtsfrø (Robinson et al. 2009, s. 119).

Der er gjort andre fund af større mængder ukrudtsfrø i Danmark (Henriksen & Robinson 1996). Et eksempel er en stor krukke med omkring en liter frø fra bleg pileurt sammen med andre frø/korn som spergel og byg i meget mindre mængder (Helbæk 1959, s. 18). Et andet fund, der indikerer bevidst indsamling af frø, er fra Nørre Fjand i Vestjylland. Her blev der fundet halvanden liter hvidmelet gåsefod og mindre mængder af andre frø og omkring 100 bygkorn. Helbæk argumenterer for, at dette er en stærk indikator for udvalgt indsamling. Andre forklaringer er foreslået, og f.eks. kunne fundene skyldes rester fra

rensningen af kornet (Viklund 1998, s. 77). De fleste er dog enige om, at ukrudtsfrøene er indtaget som en del af føden, hvilket også ses af maveindholdet af moseligene (Henriksen & Robinson 1996; Viklund 1998, s. 89).

Ukrudtsfrøene i ovnene fra Tjæreborg skal således ses som et velkomment indslag i føden, uanset om det er en bevidst indsamling eller et biprodukt fra kornhøsten. Specielt spergelfrø dominerer, og i mindre grad hvidmelet gåsefod, mens de øvrige frø er mere sporadisk til stede. Specielt P78 er næsten rent spergel, men også P63 har en stor andel og er samlet set det største fund.

Mødding og gruber med knogler

Umiddelbart nord for indgangene i de sidste hegn i landsbyen fandtes et aktivitetsområde, som bedst kan beskrives som en mødding (fig. 9). Her har man afhændet noget af landsbyens affald. Den successive deponering af affald i området har bevirket, at der har akkumuleret sig et affaldslag, som var bevaret i en tykkelse af 5 cm. Affaldslaget indeholdt små fragmenter af kasseret keramik, lidt trækul og nogle små fragmenter af brændte knogler. I samme område var der flere interessante gruber. De stratigrafiske iagttagelser viser, at nogle af gruberne (A103 og A106) må være yngre end dele af affaldslaget, mens andre først blev erkendt under

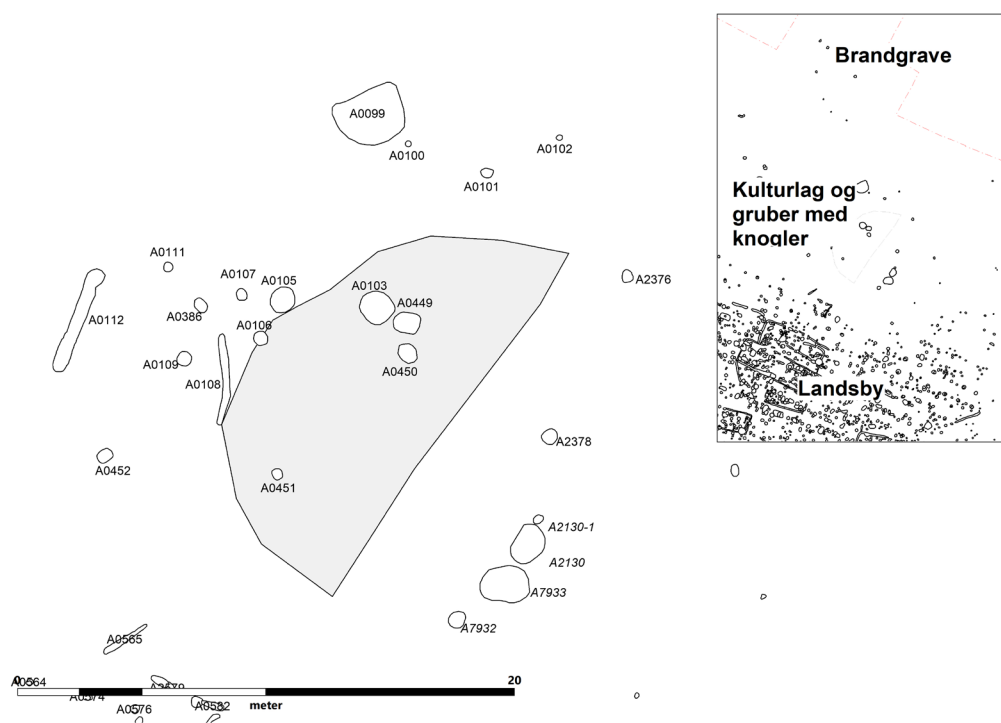

Fig. 9.

Området omkring kulturlaget. Selve kulturlaget er markeret med gråt. A-numre fra 2017 (SJM 652) er med lige skrift, mens a-numre fra de ældre udgravninger (ESM 2713) står med kursiv. Tegning: Sydvestjyske Museer.

The area surrounding the cultural layer. The actual cultural layer is highlighted in grey. A-numbers from 2017 (SJM 652) are shown in plain letters, whilst A-numbers from other excavations (ESM 2713) are shown in cursive. Drawing: Museum of Southwest Jutland.

Fig. 10.

Grøft A112 med store sten og brandlag i bunden. Foto: Sydvestjyske Museer.

Trench A112 with large stones and layers of burnt debris at the bottom. Photo: Museum of Southwest Jutland.

laget (A4049, A450, og A451) og dermed må være ældre eller samtidige med møddingen.

Møddingens udstrækning er ca. 15 x 8 meter. Den blev fundet i den sidste etape (i 2017) op mod et dige, der afgrænsede etappen fra de ældre etaper. Diget blev fjernet, men kulturlaget kunne ikke følges under diget. Iagttagelsesforholdene var her dårlige på grund af forstyrrelser skabt af beplantning ved diget. Da kulturlaget gik helt op til diget, er det imidlertid tolkningen, at det må have

fortsat under dette. Kulturlaget blev ikke registreret i de ældre etaper, men dette kan skyldes forskelle i dyrkningen på de to marker eller hvor dybt, der blev gravet med maskine under udgravningen. Sikkert er det, at der i de ældre etaper også er udgravet gruber i dette område.

Omkring 6 m vest for møddingen lå en 4,5 m lang og ca. 0,5 m bred grøft (A112) med større sten (fig. 10). Denne havde i bunden et gråsort lag med lidt trækul. Der var ikke udprægede tegn på ildpåvirkning af stenene, men der var enkelte steder en svag rødfarvning af undergrunden, hvilket tyder på, at der har været ild på bunden af selve grøften. I grøften blev der fundet lidt keramik samt tre knusesten af bjergart.

Fire meter nordvest for kulturlaget lå der et mindre grubekompleks (A99), der bestod af flere gentagne nedgravninger. Grubekomplekset indeholdt en moderat mængde keramik og enkelte meget fragmenterede, brændte knogler.

Fig. 11.

Gruberne A449 og A103 med skår, knogler og skaller. Foto: Sydvestjyske Museer.

Pit A449 and A1103 with ceramic sherds, bone and shells. Photo: Museum of Southwest Jutland.

Afsærlig interesse er to gruber (A103 og A449), som lå i kulturlaget. Disse tolkes til kun at have haft én nedgravningsepisode, selvom der er flere lag i dem. Som det fremgår af fig. 11, blev der fundet store mængder af keramik. Desuden fandtes lag, der bestod af muslingeskaller samt brændte og ubrændte knogler. Til trods for et forholdsvis stort indhold af skaller var knoglerne temmelig dårligt bevaret, og det blev besluttet at opsamle al jorden fra de to gruber og få det soldet gennem et fintmasket net under mere kontrollerede forhold.

Begge gruber synes at have haft en relativt kort levetid. De to gruber er meget lig hinanden og må have haft samme funktion. Det kan ikke helt afgøres, om de er samtidige, men placeringen antyder det. Det er således muligt, at de har været i brug samtidig, eller at den ene har efterfulgt den anden efter kort tid.

Keramikmaterialet fra gruberne er meget stort og indeholder blandt andet skår fra flere næsten hele kar. Hertil kommer hanke og randskår m.m., som rent typologisk passer

med fundene fra landsbyens sidste faser, som dateres til slutningen af 1. årh f.Kr. Der er også fundet skår fra et kar med huller i bunden, et såkaldt sikar (f.eks. til osteproduktion). Der er lavet kulstof 14-dateringer på hhv. en kvægknogle og en knogle fra får/ged. Dateringerne antyder en periode fra ca. 200-1 f.Kr. Interessant er det, at knoglen fra får/ged synes at indeholde et mindre indslag (ca. 12%) af "marin" føde. Det kunne tyde på, at den har græsset på marskenegene eller i hvert fald kystnært. Dette synes ikke på samme måde at være tilfældet for koen. Dateringen på gruben kan ud fra kombination af keramik og kulstof 14-dateringer anslås til at være 1. årh. f.Kr.

Enkelte andre anlæg har haft et mindre indslag af knogler, primært helt hvidbrændte knogler, det gælder blandt andet endnu en grube nær kulturlaget (A105) og en ovn, der ligeledes lå nord for landsbyen (A117). De øvrige få, spredte, brændte dyreknogler er fundet i anlæg spredt rundt i landsbyen (A1244, A2138, A2147).

AAR	Navn	Materiale	Collagen	C14 alder	pMC	d13C (CF-CN)	d15N (CF-CN)	C:N ratio (TCD)	Carbon fraction (TCD)	Nitrogen fraction (TCD)
31247	A010 3-1	Bone (ko, tamokse)	0,026	2103 ± 29	76.97 ± 0.28	-20.7 ± 0.2	7.2 ± 0.5	3,2	43,3	16
31248	A010 3-2	Bone (får/ged)	0,042	2077 ± 28	77.21 ± 0.27	-19.7 ± 0.2	6.9 ± 0.5	3,3	44,5	16

Tabel 2.

Kulstof 14-dateringer af brændte dyreknogler fra gruben A103. Prøve 1: ko, tamokse AAR 31247 95,4% 197-48 BC. Prøve 2: Får/ged AAR 31248 95,4% 182-2 BC. Aarhus AMS Centre.

Carbon 14- dates of burnt animal bones from pit A103. Aarhus AMS centre.

Resultaterne af knogleanalyserne

Som beskrevet indledningsvist er knogler sjældent bevaret på forhistoriske bopladser i Vestjylland. Det skyldes, at knoglerne hurtigt nedbrydes i den sure og lette sandjord. I heldige tilfælde, som i grube A103, kan store mængder marine skaller påvirke jordens kemiske sammensætning i en sådan grad, at knogler og tænder bevares og kan genfindes af arkæologer den dag i dag. Kremering og afbrænding af affald er også medvirkende til bevaring af knogler, da brændingen og den heraf følgende ændring i knoglens kemiske sammensætning har en gunstig indvirkning på knoglens modstandskraft overfor kemisk og biologisk nedbrydning. I grave, gruber og ovne uden skaller til at påvirke det kemiske miljø vil der derfor sjældent være andet bevaret end de knogler, som blev afbrændt inden deponering. Dette ses tydeligt i materialet fra Tjæreborg Nord, hvor hovedparten af de bevarede knogler er ildpåvirkede.

Størsteparten af de indsamlede knogler stammer fra grube A103. Hertil kommer enkelte knoglefragmenter fra en håndfuld andre anlæg (A105, A117, A449, A1244, A2138 og A2147). Det indsamlede knoglemateriale er primært indsamlet gennem flotering og soldning af jordprøver. I alt 45 liter jord fra A103 blevet floteret og soldet ved Moesgaard Museums Afdeling for Konservering og Naturvidenskab. De fundrige lag i gruben viste sig at gemme på ca. 10 kg knogler og tænder samt store mængder mere eller mindre opløste, marine skaller.

Trods ildpåvirkning og tilstedeværelsen af marine skaller er de bevarede knogler stærkt fragmenterede og nedbrudte. Hele ansamlingen af knogler består primært af småstumper (< 1 cm). Det til trods har godt 100 fragmenter kunnet bestemmes til element og

art. Det drejer sig om 79 fragmenter fra kvæg (*Bos taurus*), 12 fra hest (*Equus caballus*) samt 11 fra får (*Ovis aries*) eller ged (*Capra hircus*). De identificerede knogler fra kvæg synes at stamme fra minimum tre individer: to ungdyr, hvoraf den ene må have været minimum to år, og den anden noget yngre. Hertil kommer knogler fra en lille kalv. De identificerede knogler fra hhv. hest og får/ged kan alle være fra samme individ. Fåret/geden er et ungdyr, mens hesten synes fuldt udvokset.

Som det fremgår, udgøres det identificerede materiale af fragmenter af knogler fra store og mellemstore pattedyr. Fraværet af knogler fra smådyr, fugle og fisk kan sagtens være reelt og afspejle materialets oprindelige sammensætning. Det kan dog ikke udelukkes, at sammensætningen er stærkt påvirket af den fremskredne nedbrydning af knoglevævet, så kun knogler og tænder fra de største dyr og de mest kompakte knogler er bevaret til i dag.

Der er registreret knogler fra alle dele af dyrenes kroppe, dog dominerer fragmenter af knogler fra tæer/fødder. Hånd- og fodrodsknogler samt tåknogler er alle små og kompakte og modstår bedre den omfattende ildpåvirkning, som kan spores i materialet. De mange fodknogler i materialet er derfor mere et tegn på den fremskredne nedbrydning og fragmentering end en reel afspejling af materialets oprindelige sammensætning (Kveiborg 2011).

Fra de øvrige anlæg har kun enkelte fragmenter kunnet artsbestemmes. Det drejer sig primært om knogler fra kvæg – men også svin (*Sus domesticus*) er registreret i form af et hvidbrændt kraniefragment fra A117.

På trods af at vi ved ganske lidt om jernalderens landbrug i Vestjylland i tiden omkring

vor tidsregnings begyndelse, synes materialet fra Tjæreborg Nord at bekræfte det lidt, vi ved. Kvæget dominerede og synes generelt at have udgjort en meget stor andel af dyreholdet i det vestjyske og i de øvrige dele af det kystnære, nordvesteuropæiske lavlandsområde (Benecke 1994). Det er også værd at bemærke, at materialets sammensætning passer fint med, at svinet generelt har været fåtalligt i det nordlige og vestlige Jylland gennem hele ældre jernalder (Kveiborg 2008).

Et knoglefund fra en grube meget lig A103 er gjort på lokaliteten Guldagervej 98, Ravnsbjerg i Guldager Sogn (ESM 246) ca. 10 km nordvest for Tjæreborg. I en grube fra 1. århundrede e.Kr. fandtes – indesluttet i en linse af muslingeskaller – primært blåmuslinger (*Mytilus edulis*), men også strandsnegle (*Littorina littorea*) og hjertemuslinger (*Cerastoderma edule*) – en større ansamling af knogler fra primært kvæg efterfulgt af får/ged samt hest. Også her fandtes kun enkelte knogler fra svin (Nyegaard 1988, se også Kveiborg 2008).

Grisens tilstedeværelse i det vestjyske i ældre jernalder bekræftes ligeledes af et sluttet fund af hvidbrændte knogler fra bopladsen Erisvænget (SJM 711-II) ca. 1 km syd for Ravnsbjerg. Her fandtes i en grube, sammen med enkelte uidentificerede fragmenter, et skulderblad fra en gris og nogle kraniefragmenter fra en ko/okse (Kveiborg 2020).

Det åbne, vestjyske landskab har budt på gode græsningsarealer for både kvæg og får. De to kulstof 14-prøver af en knogle fra hhv. kvæg og får viser dog, at kvæget og fåret kan have græsset i forskellige områder. Fåregede-knoglen viste sig at have et marint indslag på ca. 12%, så den har nok græsset på marskenge, der oversvømmes af saltvand, mens koen måske primært har græsset på ferskvandsenge nær landsbyen.

Konklusion

Som det fremgår, er der et bredt udvalg af fødevarer til stede på Tjæreborg Nord. Af kornsorter synes byg at dominere, mens andre sorter kun forekommer sjældent. De andre kornsorter kan enten være ukrudt i bygmarken eller ses som led i en mindre intensiv udnyttelse af disse sorter. Byggen synes at være suppleret af frø fra andre nytteplanter, specielt spergel, som forekommer i så store mængder, at det synes oplagt, at de enten er dyrket eller bevidst indsamlet som føde. Også hvidmelet gåsefod optræder i lidt større mængder, og denne kan også være bevidst indsamlet for at indgå i føden. Interessant nok kan spergel knyttes til næringsfattige jorde, mens hvidmelet gåsefod kræver mere næringsrige jorde.

Hvis man alene så maden ud fra de spor, der kan udledes af ovnene og sådan set også de øvrige anlæg ved husene, ville den synes lidt ensformig og bestå af brød og grød. Hvis man derimod ser på indholdet af de to gruber A103 og A449 og til dels de øvrige gruber omkring kulturlaget, får man et helt andet billede. Ud over de mange muslingeskaller, der tyder på, at man har hjembragt muslinger og andre bløddyr fra Vadehavet, så er der knogler fra kvæg, men også gris, hest og får eller ged tilstede. Der blev også fundet et sikar, der kunne pege på osteproduktion. Gruberne viser således et fødegrundlag, der består af muslinger, ost, oksesteg og vadehavslam.

De to forskellige billeder af maden skyldes nok delvist forskelle i bevaringsforhold. Knoglerne er typisk ikke bevaret, medmindre de er stærkt brændt eller opbevaret sammen med skaller. Knogler vil ikke ved normal madlavning opnå så høj en temperatur, at de kan bevares. Enkelte spredte, brændte knoglefragmenter i andre anlæg på

Tjæreborg Nord tyder på, at knogler kan have været brugt som brændsel eller tilfældigt kommet ind i ildstedet, og at kød derfor har indgået i kosten. Men specielt muslingerne synes ikke at indgå i den normale kulturjord, hverken ved ildsteder eller i gruber og ovne ved husene. Hvis befolkningen jævnligt har indtaget muslinger, så har det nok primært foregået ved besøg ved kysten. Ved A103 og A449 har man specifikt hjembragt muslingerne og formodentlig spist dem nær landsbyen.

Omkring gruberne og kulturlaget er der også lidt specielle anlæg, f.eks. den lange "ildgrøft". Denne kan måske tolkes som en meget lang kogegrube eller et langbål. Dette område er placeret udenfor bebyggelsen og ned mod vådområdet, ligesom det ligger nær en lille gruppe af brandpletgrave. Det er her, arkæologer ofte tyer til tolkninger om kult og ofringer, og der er heller ikke noget, der helt afviser dette. Men keramikken synes at indeholde et bredt udsnit af forrådskar, som et sikar, skåle og mindre drikkekar samt enkelte ornamenterede kar, og ikke et særligt udvalg.

Dette udelukker selvfølgelig ikke en kultisk eller ritual handling, og det vil også i praksis være svært at adskille ritual, kult og dagligliv i forhistorien. Nærheden til landsbyen kunne også pege på, at der var tale om et fælles festområde uden for denne. Det ville også give mening i forhold til at medbringe muslinger fra kysten, hvis det var en særlig lejlighed, hvor man gjorde noget mere ud af det, og at man også havde behov for større slagtinger og den store "ildgrøft" til at tilberede større mængder mad. Om denne fest har haft religiøse eller ceremonielle overtoner kan hverken bevises eller helt afkræftes, men mange fester har nok haft både praktiske årsager og rituelle elementer.

Fra Tjæreborg Nord er der således fundet et bredt udsnit af fødevarer, fra spergelfrø hentet fra de mest næringsfattige jorder, over korn og til kvæg og andre dyr, og dertil indsamlede skaldyr fra kysten. Der synes at være tale om mad til både dagligdag og fest.

Litteratur

- Behr, K. 1992: The history of rye cultivation in Europe. *Vegetation History & Archaeobotany* 1, s. 141-156.
- Behre, K. 2008: Collected seeds and fruits from herbs as prehistoric food. *Vegetational history & Archaeobotany* 17, s.65-73.
- Benecke, N. 1994: *Archäozoologische Studien zur Entwicklung der Haustierhaltung in Mitteleuropa und Südsandinavien von den Anfängen bis zum ausgehenden Mittelalter*. Schriften zur Ur- und Frühgeschichte 46, Akademie Verlag, Berlin.
- Grabowski, R. 2013: Cereal cultivation in east-central Jutland during the Iron Age, 500 BC-AD 1100. *Danish Journal of Archaeology* 2:2, s. 164-196.
- Grabowski, R. 2014: *Cereal husbandry and settlement: expanding archaeobotanical perspectives on the southern Scandinavian Iron Age*. Diss. (Sammanfatning) Umeå: Umeå Universitet, 2014.
- Hansson, A. 1994: Grain-paste, Porridge and Bread. Ancient cereal-based food. *Laborativ Arkeologi* 7, s. 3-20.
- Hansson, A. 2005: Buried plants - Fossil plant remains from two Early Medieval burial mounds in east-central Sweden. *Journal of Nordic Archaeological Science* 15, s. 39-56.
- Helbæk, H. 1951: Ukrudtsfrø som næringsmiddel. *Kuml* 1(1), s. 65-74.
- Helbæk, H. 1959: Comment on *Chenopodium album* as a food plant in prehistory. *Berichte des Geobotanischen Institutes der Eidg. Techn. Hochschule, Stiftung Rübel*.
- Henriksen, P. S. & D. Robinson 1996: Early

- Iron Age agriculture: archaeobotanical evidence from an underground granary at Overbygård in northern Jutland, Denmark. *Vegetation History and Archaeobotany* 5, s. 1–11.
- Hillman, G. C. 1981: Reconstructing Crop Husbandry Practices from Charred Remains of Crops, *Farming Practice in British Prehistory* (R. Mercer ed.). Edinburgh University Press, s. 123–161.
- Jensen, P. M. & P. Hambro Mikkelsen 2006: FHM 4296/144, Kildebjerg I, Arkæobotanisk undersøgelse af SBM 983, Kildebjerg I. *Rapport for Afdeling for Konservering og Naturvidenskab*, Moesgaard Museum 1:2006.
- Jensen, P. M. 2015: KØM 3011, Energinet (FHM 4296/1726) Arkæobotanisk analyse af materiale fra ovngrube fra overgangen mellem yngre bronzealder og førromersk jernalder. *Rapport for Afdeling for Konservering og Naturvidenskab*, Moesgaard Museum 11:2015.
- Kveiborg, J. 2008: Fårehyrder, kvægbønder og svineavlere. *KUML* 2008, s. 59–100.
- Kveiborg, J. 2011: Indsamling og registrering af brændte dyrekogler fra bopladser – er det besværet værd? En diskussion af materialets muligheder og begrænsninger. *Arkæologiske Skrifter* 10. *Nyt fra Vestfronten* (N. A. Møller, S. S. Qvistgaard & S. F. Jensen red.). København, s. 123–127.
- Kveiborg, J. 2020: *Zooarkæologisk analyse af knoglemateriale fra SJM 711-II Erisvænget* (FHM 4296/3101). upubliceret rapport fra Afdeling for Konservering og Naturvidenskab, Moesgaard Museum.
- Mikkelsen, P.H. & L. C. Nørbach 2003: Drengsted — *Bebyggelse, jernproduktion og agerbrug i yngre romersk og ældre germansk jernalder*. *Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter* 43, Aarhus Universitetsforlag, Aarhus.
- Nyegaard, G. 1998: *Ravnsbjerg, Guldager sogn*; *ESM j.nr. 246*; *ZMK 39/1984*. Upubliceret rapport fra Zoologisk Museum, København.
- Robinson, D. E., P. H. Mikkelsen & C. Malmros 2009: Agerbrug, driftsformer og planteressourcer i jernalder og vikingetid (500 f. Kr.–1100 e. Kr.). *Danske landbrugslandskaber gennem 2000 år. Fra digevoldinger til støtteordninger* (B. Odgaard & J. Rydén Rømer red.). Aarhus Universitetsforlag, Aarhus, s. 117–142.
- Viklund, K. 1998: *Cereals, weeds and crop processing in Iron Age Sweden: methodological and interpretive aspects of archaeobotanical evidence*. Diss. Umeå: Umeå Universitet.

Summary

As food is essential for humans, the preparation and consumption of food should be a major concern for any studies of prehistoric life. However, food itself is not easily preserved in archaeological contexts. The present article presents some new data from a pre-Roman Iron Age village, where there is both direct and indirect evidence for a range of food-products. The site is located near Tjæreborg, just south of Esbjerg. The village is dated to around 150-1 BC, and with around 20 contemporary farmsteads it would have been one of the larger villages in the area. The village was placed on northward sloping terrain, just above a small stream (fig. 1). It is located around 1 km from the marshy coast of Southwestern Jutland, thus inland but with proximity to the coastal landscape.

The typical farmstead contained a single small longhouse, with living quarters in one end of the building and a stable at the other end and probably also included one or two smaller outhouses. All buildings within the individual farmstead were connected by a fence (fig. 2).

The excavation of the village revealed several features containing evidence of the types of food exploited during early Iron Age, ranging from ovens with remains of cereal grains and weed seeds (fig. 3-8) to pits with marine shells and preserved bones of terrestrial animals (fig. 11). Especially the presence of bones is rare in Southwestern Jutland where preservation conditions are generally poor, and the bones were only preserved because of the presence of the shells. As the shells do not occur naturally in the near proximity of the site, these must have been brought from the coast, and must themselves be regarded as an important source of food. Of more indirect evidence is the presence of pottery with small holes in the base, interpreted as having a sieving function related to cheese production. While the data is still limited, the present study is the largest collected analysis of food consumption in a village from southwestern Jutland in the early Iron Age.

The analysis of the ovens show that the most common cereal was naked barley, while wheat and rye only appeared sporadically and they were likely only cultivated, or their presence could be considered as “weeds” in the barley fields. Several edible “weeds” appear in the ovens, and some such as fat hen (*Chenopodium cf. Album*) and especially corn spurry (*Spergula Avensis*) are very abundant in the ovens and could have been gathered specifically for use as food (see table).

The analysis of the animal bones shows the presence of at least three cattle, one sheep and a horse. Small fragments of burnt bone from other features at the village show that pigs were also present at the site. That cattle were the most common domesticated animal, is in line with earlier results from

Western Jutland, and the small sample size doesn't offer any closer analysis. Interestingly, during radiocarbon dating of the animal bones, the isotope values of the bones (one sheep/goat bone and one cattle bone) indicated that the grazing areas of the animals were different between the two, as the sheep/goat had a marine inclusion in the diet. An interpretation could be, that the sheep/goat was grazing in the marshy meadows near the coast, which periodically were flooded by the sea, while the cattle were grazing in the meadows around the stream near the village.

It is important to note that if it were not for the seashells in the pits, the evidence of food consumption would be limited to the ovens and analyses of other macrofossil remains at the houses, as well as very few fragments of burnt animal bones. This would indicate a diet consisting of cereals and lots of smaller seeds such as fat hen and corn spurry. If we look at the pits, we see a different picture of the diet, including mussels, sea snails, cattle, horse, pork and lamb. And with the pottery included, we might add cheese.

This difference is of course partly related to preservation, as the bones are only preserved due to the shells. However, the shells do not seem like a common occurrence and do not appear regularly at the site. They must have been gathered at the coast and brought to the village for a specific event and deposited together with the animal bones as well as large quantities of pottery. The deposition in the pits indicates a short-lived period, and it is likely that the remains are from a single event, or a few events close in time, and thus not indicative of a typical diet. Thus, the remains could be representative of a feast.

Overall, the remains show a varied diet, from corn spurry, cereal, cheese, meat and mussels. Food for both daily life and feasts.

Tobias Danborg Torfing

Museumsinspektør, Ph.d.
Sydvestjyske Museer
Tangevej 6b, 6760 Ribe
totor@sydvestjyskemuseer.dk

Daniel Smeds

Arkæobotaniker, Cand. Mag.
Moesgaard Museums Afdeling for
Konservering og Naturvidenskab
Moesgård Allé 20, 8270 Højbjerg
das@moesgaardmuseum.dk

Jakob Kveiborg

Zooarkæolog, Ph.d.
Moesgaard Museums Afdeling for
Konservering og Naturvidenskab
Moesgård Allé 20, 8270 Højbjerg
jkv@moesgaardmuseum.dk

Nederdammen 33 i Ribe – en kulturhistorisk fortælling om huset og dets beboere fra 1650 til 1976

Af Michael Alrø Jensen

Der findes ingen danske byer uden for København, som i sin historiske bykerne har flere fredede og bevaringsværdige huse end Ribe. Den historiske baggrund for dette er for det første byens nedgang og forandring til en mindre købstad i 1700-tallet. For det andet er det et resultat af en kombineret national og lokal bevaringsindsats i 1900-tallet. De historiske huse i Ribe repræsenterer en næsten udtømmelig kilde af kulturhistoriske fortællinger, fordi byen er lige så begunstiget, når det kommer til bevaringen af sit skriftlige kildemateriale. Denne artikel illustrerer hvor megen ny viden, der kan samles om selv et mellemstort byhus, når man kombinerer forskelligt historisk kildemateriale med observationer fra det stående hus og ældre bygningsarkæologiske iagttagelser. På den måde er det for første gang lykkedes at datere husets opførelse og kende dets bygherre, som viste sig at være en kvinde. Ligeledes har det været muligt at følge husets skiftende ejere, hvis familiære relationer flere gange forbandt huset med naboejendommene, og som med tiden har været med til at forandre ejendommen til sin nuværende form. Hvis flere af de historiske huse på samme måde får deres historie beskrevet, vil man formodentlig opdage en hel række nye interessante forbindelser på tværs af byen, dens huse og deres beboere.

I 1975 blev Nederdammen 33 sat på auktion efter at have været i familien Iversens eje siden 1876. Højest bydende var Axel og Karen Elmose, der i det følgende år renoverede huset med bistand fra Erik Einar Holms Tegnestue ved den unge arkitekt MAA Steffen M. Søndergaard. Axel Elmose havde siden 1958 været

stadsingeniør i Ribe, og han var en markant person, der havde stor opmærksomhed på byens historiske huse. Nederdammen 33 er derfor i dag blandt flere i byen kendt som Elmoses hus (fig. 1.). Axel Elmose var en af de medvirkende kræfter til Ribe Kommunes bevaringsdeklarationen fra 1963, der beskytter de næsten 500 bevaringsværdige huse, som

ikke var omfattet af bygningsfredningsloven. Bevaringsdeklarationen var et af de første danske forsøg på, fra kommunal side, at beskytte et historisk bymiljø. Det var ikke et arbejde, som kom ud af ingenting. Der eksisterede en vis lokal bevidsthed om husenes værdi, hvilket bl.a. kan tilskrives Ribe Turistforening. Foreningen var med sin dannelse i 1899 et tidligt og forbilledligt eksempel på lokale kræfter, der forstod den værdifulde forbindelse mellem bygningsarven og det gryende turismeerhverv. Ribes velbevarede historiske bygninger havde nemlig fået stigende national opmærksomhed igennem 1800-tallet (Mejlborg 1888).

I begyndelsen af 1900-tallet accelererede nedrivningerne af de historiske huse i hovedstaden såvel som i provinsen, hvorfor der især fra borgerlige kredse blev arbejdet for en bygningsfredningslov. På denne baggrund foretog Hugo Matthiessen, der var inspektør ved Nationalmuseets 2. afdeling, en systematisk fotografering af landets 79 gamle købstæder fra 1913 til 1922. Ribe fylder ganske meget i Matthiessens forfatterskab, og det var næppe tilfældigt, at han nåede til Ribe året før, at den første bygningsfredningslov trådte i kraft i 1918. Nationalmuseets registreringer udgjorde nemlig grundlaget for de første runder af bygningsfredninger i Danmark, der også omfattede en B-fredning af Nederdammen 33 (Smidt 2018, s. 62).

Det var ligeledes et kombineret nationalt og lokalt engagement, som i 1969 resulterede i udgivelsen af Bevaringsplan Ribe. Bevaringsplanen, der var udarbejdet af arkitekt Hans Henrik Engqvist, blev til på foranledning af Det Særlige Bygningssyn, hvor Mogens Bencard fra Den Antikvariske Samling i Ribe var medlem. Arbejdet fik økonomisk støtte fra både Ribe Turistforening og Ribe Byråd (Engqvist 1969, s.

3-7). Bevaringsplanen er at betragte som en registrant, men de summariske beskrivelser repræsenterer fortsat den primære viden om en stor del af byens historiske huse. Det er fortsat kun en mindre del af de historiske ejendomme, som har fået deres kulturhistorie beskrevet i dybden, og her har fokus helt naturligt ligget på de fine, store og velbevarede huse.

Den konkrete baggrund for denne artikel er, at min hustru og jeg overtog Nederdammen 33 fra Axel og Karen Elmoses datter og svigersøn i 2020. Med huset fulgte enkelte dokumenter og fotografier fra bl.a. familien Iversens tid, hvorfra jeg begyndte at samle yderligere informationer for, i lighed med flere af de tidligere ejere, at forsøge at datere huset. Efterhånden dannede der sig stof til en fortælling om husets og beboernes historie, som er flettet ind i naboejendommenes, og hvis ejerforhold og brug afspejler byens generelle udvikling.

Når de historiske ejendomme behandles forskningsmæssigt, sker det ofte fra et adskilt bygningsarkæologisk og historisk perspektiv. Førstnævnte fokuserer i overvejende grad på bygningernes konstruktion, oprindelse og udvikling i modsætning til sidstnævnte, som behandler ejendommens beboere og de sociale forhold ret uafhængigt af de fysiske rammer. Årsagen til denne opdeling er formodentlig, at det er et tværdisciplinært felt mellem arkitektur, historie, kunsthistorie, etnologi og arkæologi. Derfor er en bred kulturhistorisk bearbejdning et større arbejde, som ideelt set kræver deltagelse af flere forskellige fagpersoner. Andre gange har det selvfølgelig den naturlige forklaring, at omfanget og bevaringen af de forskellige kildetyper varierer. Det vil imidlertid være interessant i højere grad at forsøge at integrere de forskellige perspektiver.

Hensigten med denne artikel er at komme husets oprindelse nærmere, fordi det formodentlig repræsenterer en ganske almindelig hustype i renæssancens Ribe, men som i dag i sjældnere grad er bevaret end periodens fornemmere huse. Det er desuden ønsket at skabe en kronologisk fortælling, som i højere grad relaterer bygningens forandringer til de skiftende ejere og byens generelle udvikling. Forhåbningen er at illustrere, hvor mange kulturhistoriske fortællinger, der gemmer sig i Ribes historiske huse, og

hvordan husenes og beboernes historier er vævet ind i hinanden. Skulle det ske, at stadig flere af byens historiske ejendomme fik deres historie beskrevet, ville det med al sandsynlighed afsløre nye, interessante forbindelser og mønstre af både lokal og national betydning. Endelig er de kulturhistoriske fortællinger også vigtige for bevaringsindsatsen. Flere ejere ville givetvis have øget forståelse for deres forpligtigelser, hvis de havde bedre kendskab til deres ejendoms specifikke historie.

Fig. 1.

Nederdammen 33 med sit sorttjærede bindingsværk og gule tavl. Ved restaureringen i 1976 blev facaden i det store hele ført tilbage til sit udseende o. 1900. Porten blev dog gjort et halvt fag smallere for at respektere den konstruktive fagdeling, hvilket kom stueetagen til gode i form af et ekstra vindue. På første salen fik huset desuden et ekstra vinduesfag i første og syvende fag. Foto 2022: Sydvestjyske Museer.

Nederdammen 33, with its black tarred half-timber frame with yellow brick nogging infill. A 1976 restoration returned the facade to its appearance around 1900. The yard gate was reduced in width by half a bay, to create space in the facade for an extra window section on the ground floor. The second floor was extended with an extra window in both the first and seventh bay of the facade. Photo 2022: Museum of Southwest Jutland.

Fig. 2.

Det ældste fotografi af Nederdammen 33 taget af fotograf Nicolai N. Hjort mellem 1869 og 1876, hvor Iver Thomas Iversen drev farveri fra naboejendommen Nederdammen 35. Huset stod på daværende tidspunkt med blanke tavler og tjæret bindingsværk. I andet stokværk ses tre vinduer med blysprossede ruder, som muligvis var oprindelige. Få år efter at farver Iversen i 1876 overtog huset var tavlene kalket, formodentlig i gul. Foto: Nederdammen 33.

The oldest preserved photo of Nederdammen 33, taken by photographer Nicolai N. Hjort between 1869 and 1876. At this point in time, Iver Thomas Iversen ran his dye workshop from the neighbouring house Nederdammen 35. The house stood at the time with plain brickwork and tarred half-timberwork. On the first floor three windows have lead panes, which are possibly original to the house. Just a few years after Iver Iversen bought the house in 1876, the facade was painted with a yellow lime-wash. Photo Nederdammen 33.

Tidligere beskrivelser af huset og dets ejere

Da Axel og Karen Elmose overtog huset, stod det uforstyrret som et borgerligt hjem fra omkring 1900 og baghuset var indrettet som et farveri fra slutningen af 1800-tallet. Der forestod et større oprydningsarbejde, førend restaureringen kunne påbegyndes.

I den forbindelse blev en række genstande overdraget til Den Antikvariske Samling (i dag en del af Sydvestjyske Museer), men der findes fortsat enkelte genstande på ejendommen, som relaterer sig til farveriet. I huset findes desuden enkelte af familien Iversens dokumenter, såsom en brandforsikring fra 1875, en skattebog for årene 1876 til 1936

samt et eksemplar af den første bygningsfredningslov fra 1918. Familien Iversens portrætfotografier blev i 1976 overdraget til Ribe Byhistorisk Arkiv, men det ældste, originale fotografi af huset findes fortsat i ejendommen (fig. 2). Her ligger ligeledes to ejerlister. Den første, som dækker perioden fra 1588 til 1841, blev udarbejdet af arkivar ved landsarkivet i Viborg, Carl Lindberg Nielsen. Arbejdet, der blev betalt af husets daværende ejer, Lilli Iversen, baserede sig på byens skatte-, skøde- og panteprotokoller. Listen findes for øvrigt i kopi i museets arkiv, ligesom Engqvist var i besiddelse af en kopi. Den anden ejerliste, som dækker perioden fra 1545 til 1847, blev udarbejdet af historiker og arkivar Ole Degn i 1986 på foranledning af Axel Elmoose. Den baserede sig på Degns notater fra hans arbejde med naboejendommen Nederdammen 31.

De to ejerlister har været en stor hjælp, fordi de udgør et stort stykke arbejde, i hvert fald for en, som ikke er trænet historiker. Der findes flere skriftlige kilder til de historiske huse og deres beboere, end de allerede nævnte. Brandtaksationerne fra 1761 og frem er en åbenlys kilde til grundenes indretning og husenes størrelse og antal. Før det kan man finde oplysninger om grundenes størrelse og ejerne i Ribe bys grundtaksation fra 1682. Fra Ribe er der desuden bevaret skiftebreve og skifteprotokoller fra anden halvdel af 1600-tallet og frem. Her kan man finde oplysninger om husenes indretning og rumdeling, hvis man i skifterne har beskrevet husets løsøre rum for rum. Det gælder dog nok især for de store ejendomme. Det er desværre ikke lykkedes at finde oplysninger om Nederdammen 33 ad denne vej, men det er fortsat muligt, at de findes, for det er et omfattende materiale. Den nemmeste indgang til de historiske huse og deres beboere er formodentlig folketællingerne fra slutningen af 1700-tallet og frem. Modsat alle andre kilder nævner de

alle husets beboere det pågældende år. Man kan starte i første halvdel af 1900-tallet ud fra det nuværende matrikelnummer og derfra bevæge sig bagud i tid med udgangspunkt i ejendommens placering i gaden.

Den ældste planopmåling af huset blev udført i 1958, hvor Engqvist foretog en besigtigelse for Det Særlige Bygningssyn (planer og korrespondance findes i huset som kopi). Baggrunden for arbejdet var, at Lilli Iversen ønskede at installere et toilet på bygningens anden etage. Hun brugte huset som sommerhus, hvilket formodentlig gik ud over dets sundhedstilstand. I hvert fald var det så hårdt ramt af borebiller, at det blev anbefalet af Statens Skadedyrslaboratorium at behandle det med DDT. Engqvist anbefalede desuden at få huset benyttet som helårsbeboelse og øge dets værdi ved at indrette en lejlighed i både for- og baghuset. Der blev imidlertid kun udført en mindre renovering, som fulgte enkelte af Engqvist anbefalinger. Engqvists store Ribe-materiale ligger i dag i Sydvestjyske Museers arkiv, og det indeholder for Nederdammen 33 enkelte fotografier af husets gade- og gårdside efter renoveringen i 1958 samt en kort beskrivelse med tilhørende skitser i en notesbog. Engqvists arkiv indeholder desuden en rekonstruktion af husets oprindelige grundplan (ASR 1544, ASR 1707).

I 1967 afholdt Dansk Museumsforening det første af sine museumskurser på ungdomshøjskolen i Vester Vedsted (fig. 3). Kurserne blev i de første år arrangeret af antikvar Mogens Bencard, og de blev en vigtig kilde til formidlingen af erfaringer og metoder blandt de danske kulturhistoriske museer. Kurssets købstadshold foretog en registrering af interiøret på Nederdammen 33 under ledelse af Poul Strømsted fra Nationalmuseets 3. afdeling. Registreringen bestod af en beskrivelse af husets interiør suppleret af skitsetegninger

og fotografier (ASR 11M75E). Registreringen og især fotografierne er den vigtigste kilde til husets indretning før restaureringen, men desværre findes der ingen fotografier af husets anden etage.

Fig. 4.

Fotografi fra udgravningen af husets gulve i forbindelse med restaureringen i 1976. Fotografiet er taget fra køkkenet, og øverst i billedet ses bindingsværket i husets stue, som formodentlig er rester af et hus, der er ældre end det nuværende. Forrest i billedet ses rester af gulve, syldsten og murværk, som med stor sandsynlighed ligeledes stammer fra ældre huse. Foto: Sydvestjyske Museer.

An excavation photo of floors from the house during restoration works in 1976. The photograph was taken from the kitchen. In the upper part of the photo, some of the ground floor half-timbered construction is visible, which most probably represents the remains of a house older than the present structure. In the foreground are the remains of floors, foundation stones and brickwork, which more than likely also represent phases pre-dating the present structure. Photo: Museum of Southwest Jutland.

I forbindelse med restaureringen i 1976 foretog Steffen M. Søndergaard en grundig og præcis opmåling af både for- og baghuset i form af grundplaner, opstalter og tværsnit. På opmålingerne er der noteret flere

Fig. 3.

Købstadsholdet på Dansk Museumsforenings første museums kursus, der blev afholdt på ungdomshøjskolen i Vester Vedsted i 1967. Damen til venstre i billedet er husets daværende ejer Lilly Iversen. Nummer to til højre for hende er museumsinspektør Poul Strømstad fra Nationalmuseets 3. afdeling, hvis store registreringsarbejde med Ildebrandshusene i København var blevet publiceret året før. Til højre for ham står Knud Klem, der var direktør på Søfartsmuseet på Kronborg, og på bagerste række imellem de to ses Mogens Bencard, der udover at være antikvar i Ribe var medlem af Det særlige bygningssyn fra 1966 til 1984. Foto: Sydvestjyske Museer.

The market-town research group on its first museum course held at Vester Vedsted junior high school in 1967 by The Danish Museum Association. The lady on the left of the photo is the owner of Nederdammen at the time, Lilly Iversen. Number two to her right is Museum inspector Poul Strømstad from the National Museum 3. Department, whose mammoth registration opus of Copenhagen's firehouses had been published just the year before. To his right is Knud Klem, who was then Director of the Danish Shipping Museum at Kronborg. Finally in the middle of the back row is Mogens Bencard, who apart from being the antiquarian of Ribe, was also a member of the National building preservation Committee from 1966 to 1984. Photo: Museum of Southwest Jutland.

bygningsarkæologiske iagttagelser samt dørføjenes daværende placering. Dertil følger en opmåling af dørføjene samt profilsnit af husets forskellige gerigter. Opmålingerne udgør den vigtigste bygningsarkæologiske kilde, og originalmaterialet blev i forbindelse med denne artikel givet til museet (SJM 1097).

Der findes nærmest ingen arkæologiske iagttagelser at støtte sig til med undtagelse af enkelte fotografier i museets arkiv fra udgravningen af gulvene i køkkenet og stuen i forbindelse med restaureringen (fig. 4). Det var først med restaureringen af Nederdammen 31 i 1985, at museet for alvor begyndte at engagere sig i mere grundige registreringer, når byens ældste huse blev renoveret. Museets øgede fokus på de historiske huse i 1980'erne kan i høj grad tilskrives museumsinspektør Per Kristian Madsen i samarbejde med Engqvist, Søndergaard og Degn.

Gadens oprindelse og de ældste huse på Nederdammen

Nederdammen har siden anden halvdel af 1200-tallet ligget i den nordlige del af Ribes hovedstrøg, men gadens navn optræder først i senmiddelalderlige kilder. Forudsætningen for Nederdammens placering i hovedstrøget var opdæmningen af Ribe Å ved etableringen af Mellemdammen og kongens mølle o. 1250. Senest i 1314 var gadeforløbet etableret, for da blev Nørreport nævnt for første gang (Nielsen 1985, s. 171-173). I nyere tid har gadens navn vekslet. Ved midten af 1800-tallet hed den Nørreportsgade og Nørregade, indtil den ved århundredets udgang igen bar sit gamle navn. I 1900-tallet var den i en periode ligesom Overdammen og Mellemdammen en del af Storegade.

Nederdammen er mod øst adskilt fra Mellemdammen af Midtmøllestrømmen, hvor der første gang nævnes en sluse i 1340.

Ydermøllestrømmen, der afgrænser Nederdammen mod nordøst, blev muligvis skabt som en voldgrav i anden halvdel af 1200-tallet (fig. 5). Det tyder i hvert fald ikke på, at strømmen eksisterede ved byens oprindelige sogneinddeling, da den afskærer Nederdammen fra resten af Skt. Peders Sogn (Nielsen 1985, s. 60, 78, 80). Ydermøllestrømmen var formodentligt bredere i middelalderen, idet den tilhørende bro bar navnet Langebro. Nørreport, der blev revet ned i 1843, lå da også et godt stykke inde på Nederdammen, hvorfor de nordligste matrikler formodentlig blev skabt ved opfyldning i senmiddelalderen eller måske i forbindelse med etableringen af den første Ydermølle mellem 1526 og 1537 (Kinch 1869, s. 471)

Hvordan den højmiddelalderlige bebyggelse har taget sig ud, ved vi ikke, men fra de mere talrige arkæologiske undersøgelser på sydsiden af Ribe Å ved vi, at der her lå teglstenshuse på en stor del af grundene i gaderne nærmest domkirken. Da Nederdammen som sagt var en del af byens hovedstrøg, er det muligt, at der også her ligger rester af stenhuse. Først fra senmiddelalderen findes der mere håndgribelige vidnesbyrd om bebyggelsen på Nederdammen. I forbindelse med restaureringen af Nederdammen 31 i 1985 fandt man resterne af et gotisk gavlhuse i bindingsværk. Fire fag af husets langsider er bevaret i to stokværk inden for den nuværende bygning, og dets kraftige bindingsværk blev dateret til 1490'erne. På baggrund af forskellige spor i træværket og senere skriftlige efterretninger kan husets dimensioner rekonstrueres. Der var tale om et 23 m langt gavlhuse, hvis udkragninger blev båret af svungne gotiske knægte, som var mere end en meter lange (Madsen 1987).

I slutningen af 1400-tallet var bindingsværk blevet den dominerende konstruktionsform, selv for fornemme byhuse. Nederdammen 31

var en stor ejendom, og en af de ældste kendte ejere var da også kongens jyske rentemester Jørgen Pedersen. Ved midten af 17. årh. var den ejet af en af byens rigeste købmænd, hvis familie også kom til at eje Nederdammen 33, hvilket jeg vil vende tilbage til senere (Degn 1987, s.154). Den noget mindre ejendom på Nederdammen 33 blev senere bygget op ad det gotiske gavlhus, hvorfor sidstnævntes ydermur kan iagttages fra både portrummet og første salen i Nederdammen 33.

Hvordan huset på Nederdammen 33 tog sig ud i senmiddelalderen er uvist, men det var med al sandsynlighed i bindingsværk. I stuen er der bevaret rester af kraftigt

egetræsbindingsværk i gavlen mod Nederdammen 35, som er et yngre hus med sin egen ydermur. I bindingsværket sidder der en bjælke eller rem, som er delvist overlejret af det nuværende hus' sidste bjælke. Tømmerets dimensioner svarer tilnærmelsesvis til det senmiddelalderlige bindingsværk i Nederdammen 31, og det er kraftigere end det øvrige bindingsværk i Nederdammen 33. Det er dermed sandsynligt, at det er resterne af et hus, som er ældre end det nuværende.

På en række fotografier fra udgravningen inde i huset i forbindelse med restaureringen kan man se, hvordan bindingsværket i østgavlen var afbrudt ved husets gennemgående

Fig. 5.

Luftfoto af Nederdammen, hvor matrikuleringen fra 1682 er rekonstrueret med gul streg. © Styrelsen for Dataforsyning og Infrastruktur 2020 med tilføjelser af Sydvestjyske Museer.

An aerial photo of Nederdammen, on which the 1682 cadastral boundaries are highlighted in yellow. ©Agency for Data delivery and Infrastructure 2020 with additions by Museum of Southwest Jutland.

skillelæg (der blev revet ned og genopbygget). I køkkenet bestod østgavlen derimod af en yngre grundmur sat af en blanding af muren og sten af moderne format, der tidligst kan være fra 1700-tallet (fig. 4). På husets første sal er der fortsat bevaret bindingsværk i gavlen over køkkenet. På fotoet kan man desuden se rester af forskellige ældre gulve, syldesten og murværk, hvoraf en del sandsynligvis udgjorde resterne af ældre huse. Der blev ikke udført en egentlig arkæologisk undersøgelse, hvilket heller ikke var normal praksis på den tid, ligesom det sjældent sker i dag. En sådan ville ellers ganske sikkert have givet mange informationer om bygningshistorien og de ældre huse på stedet.

De ældste kendte ejere og lejere, 1545-1596

Fra midten af 1500-tallet kender man en række af den forudgående ejendoms ejere og lejere via byens skattelister. I den videre tekst vil der blive refereret til de historiske ejendomme ved deres nutidige gadenummer, fordi de i de ældste tider jo ikke havde husnumre eller matrikelnumre, men blev betegnet efter deres ejer eller relativt i forhold til naboejendommene. De førnævnte ejerlister for Nederdammen 33 er ikke identiske, hvilket skyldes, at der er uenighed om ejendommens rækkefølge i skattelisterne. De enkelte ejendomme er ikke nævnt med nummer i listerne, men i rækkefølge fra Nørreport mod Mellemdammen på gadens sydside, og fra Mellemdammen til Nørreport på nordsiden. Der kan derved opstå tvivl om rækkefølgen, hvis to naboejendomme f.eks. får samme ejer eller lejer. Lindberg Nielsen forveksler Nederdammen 31 og 33 indtil midten af 1600-tallet, mens Ole Degn har den korrekte rækkefølge. Herefter er ejerlisterne identiske, om end Lindberg Niensens' er mere detaljeret for 1700- og 1800-tallet (en ajourført ejerliste findes i slutningen af artiklen).

Den første kendte ejer af Nederdammen 33 var Hans Severinsen (Sørensen), som beboede det fra 1545 til 1565. Det har ikke været muligt at finde mange oplysninger om ham i det publicerede materiale, men i 1544 var der en Hans Seurinssen blandt de 24 mænd, der var valgt blandt byens befolkning til bl.a. at kontrollere byrådets brug af midler (Kroman 1974 s. 15). Der er lidt ekstra oplysninger at hente om hans hustru, Usse Hanskone, der fra 1565 fortsat boede i huset som enke sammen med sønnen Søren Hansen. I 1573 blev det stadfæstet på bytinget, at hun året forinden havde solgt en stald i Skt. Nikolaj Gade (Larsen: Rtbg 1573, 252b). At hun ejede en eller flere stalde kunne tyde på, at familien var beskæftiget med studehandel, hvilket jeg vil komme nærmere ind på senere. Usse Hanskone solgte i 1569 huset på Nederdammen til Mourits Podebusk, som allerede samme år solgte det videre til Fru Ide Munksdatter til Kappel (Larsen: Rtbg 1569, 100; 109).

Fru Ide er identisk med Ide Munk Rytter, der boede som enke på Kappel herregård ved Lemvig, i den nordligste del af Ribe Stift. Hun var ud af Lange-slægten på Krogsgaard, hvor hun blev født engang efter 1513 (Roussell 1966, s. 311). Fru Ide boede aldrig på ejendommen, i hvert fald ikke fast. I 1570 var den beboet af hendes dreng Christen, hvilket vil sige, at han var hendes betroede tjener. Skattelisten angiver, at beboeren var købmand, og at huset desuden var herberg. Fra 1573 til 1577 lejede hun det ud til Frans Munk, der var medlem af de 24 mænd. Derefter lå huset øde dvs. ubeboet fra 1579 til 1588 med undtagelse af et til to år, hvor det var beboet af Christen Nielsen, som kan være identisk med den tidligere nævnte Christen. Fru Ide døde så sent som 1618, men havde allerede i 1588 solgt huset på Nederdammen.

Den næste ejer var Mads Jensen Skodborg, som boede på ejendommen fra 1588 til 1596. Han havde borgerskab i byen og varetog i 1592 hvervet som kæmner. I 1595 købte han et hus i Storegade (Overdammen), hvortil han formodentlig flyttede, da han året efter solgte huset på Nederdammen (Larsen: Rtbg 1595, 137). Muligvis var han købmand. Det var i hvert fald det dominerende erhverv i gaden i anden halvdel af 1500-tallet. I 1570 lå der således mere end 30 ejendomme i gaden, hvoraf de ti var beboet af købmænd. Kun en enkelt af købmændene boede som "inderste" dvs. lejer, og det var i den østligste ejendom på Nederdammen 32. En anden stor gruppe var enkerne, som i alle syv tilfælde var ejere. En del har sandsynligvis været købmandsenker, den høje andel af købmænd taget i betragtning. Ud over de to møller var en række af ejendommene ejet af håndværksmestre. Eksempelvis bestod Nederdammen 36 af tre mindre ejendomme ejet af to skomagere og en hattemager. Nederdammen 34 var også dengang en stor ejendom, som var ejet af en guldsmed. På gadens nordside var et par af ejendommene ligeledes ejet af håndværksmestre. Den ene af ejendommene på Nederdammen 27 var ejet af en skomager, hvilket også var tilfældet på nr. 39 (Degn 1983, s. 46; s. 77).

Studehandlerne og Daniel Iversen Vandels ruinerede hussted, 1596-1647

I 1500-tallet var studene en af Danmarks vigtigste eksportvarer, som hovedsageligt blev afsat til de store bycentre i Nederlandene og Nordtyskland. Studehandlen betød en opblomstring af byens økonomi, og Ribe-købmændene var dominerende i handlen i 1550'erne og 1560'erne. Dominansen blev derefter udfordret af andre jyske købstæder og senere også hollandske opkøbere, der i 1650'erne tegnede sig for en stor del af transporten over vand (Degn 2010, s. 191).

Den nordligste del af byen mellem Nørreport og Tved Å var i renæssancen indrettet med stalde, der bl.a. var ejet af flere af byens borgere. Staldene uden for Nørreport blev næppe anvendt til opstaldning over vinteren, men nærmere i kortere perioder i forbindelse med handel, fortoldning og udskibning. Ud over handel med adelen havde Ribe-købmændene fra gammel tid ret til at handle stude på landet i Ribe og i Ålborg stift. Efter at være fortoldet i Ribe blev studene i senmiddelalderen drevet videre ad landevejen, mens de i renæssancen desuden blev sejlet til Nederlandene enten fra byen eller fra nærliggende ladepladser (Kinch 1869, s. 645-655, Kinch 1884, s. 824; s. 829).

Fra 1596-1624 var Nederdammen 33 ejet og beboet af købmanden Hans Nielsen Vandel. Fra midten af 1500-tallet boede der flere personer med navnet Vandel i Ribe, men det er usikkert, om de alle stod i familiemæssig relation. Det er formodningen, at de første kom til Ribe som studehandlere fra landsbyen Vandel i Randbøl, som lå i den østlige del af Ribe Stift (Larsen: Rtbg 1995, 31). Hans Nielsen Vandel tog borgerskab i Ribe i 1588, hvorfor man ved, at han var født i Åst ca. to km nord for netop Vandel. I 1589 boede han til leje i byens Skrange ved Torvet, og han var i de tidlige år blot sat til fire skilling i skat. Beløbet steg dog hurtigt til 16, 32 og til sidst 48 skilling. Hans indtægter kom fra handel med bønder bl.a. på Vejle-egnen og som pantelåner. Ved sin død ejede han stalde i både Skt. Nikolaj Gade og i Pajpytgade, så studehandlen har formodentlig udgjort en væsentlig del af hans forretning. Hans Nielsen var gift med Karen Pedersdatter, hvis rødder er ukendte. Hun døde o. 1619, hvorefter Hans Nielsen boede i huset som enkemand til sin død i 1624. Parret havde ingen børn, hvorfor arven gik til hans søskende i Vejle (Larsen 1995, s. 77).

Engqvist daterede det nuværende hus på Nederdammen 33 til o. 1600 på baggrund af husets konstruktion og de sparremønstrede knægte (de såkaldte ribeknægte (fig. 6)), som i lidt forskellig form findes på en lang række af byens renæssancehuse opført efter bybranden i 1580 (Engqvist 1997, s. 15). Husets bygherre skulle dermed enten være Mads Jensen Skodborg, eller Hans Nielsen Vandel. Sidstnævnte havde en vis økonomisk formåen, hvorfor det ville være sandsynligt, at det var bygget af ham. Der er imidlertid en række efterretninger ved den næste ejer, som påviser, at det ikke kan være tilfældet, og at det hus, som Hans Nielsen Vandel ejede, var et ældre hus.

Daniel Iversen Vandel købte i 1624 både ejendommen på Nederdammen og førnævnte stalde uden for Nørreport af Hans Niensens arvinger. Det er usikkert, om der eksisterende en familiemæssig relation mellem de to ejere, men i så fald var de ikke nære slægtninge. Daniel Iversen Vandel var søn af købmanden og studehandleren Ivar Hansen Vandel, der sammen med sin bror Peder Hansen Vandel optræder i skattelisterne fra midten af 1500-tallet. Daniel Iversen Vandel var gift to gange, hvoraf første ægteskab var med Karen Poulsdatter, der var datter af købmand Poul Jensen Vilslev fra Ribe. Hun døde i 1622, hvorefter han giftede sig med Dorete Hansdatter, der var datter af ribekøbmanden Hans Hansen Obelling. Indtil købet af Nederdammen 33 boede Daniel Iversen til leje i både Bispegade og Sønderportsgade. Han nåede tilsyneladende aldrig at få en større forretning, for i de fleste år lå han blot mellem seks og otte skilling i skattebetaling. Til gengæld optræder han en del gange i tingbøgerne i forhold til forskellige krav, ligesom han er indblandet i slagsmål. I 1638 var han nødt til at optage pant på 200 rigsdaler i ejendommen på Nederdammen

til sin bror Hans Nielsen, der var biskop i Viborg. Lånet blev givet rente- og afdragsfrit i resten af Daniel Iversen levetid på betingelse af, at det blev indfriet af arven. Det var ikke første gang, at Daniel Iversen havde haft brug for rede penge, for han havde i forvejen optaget lån i ejendommen på 100 rigsdaler fra byens gilde og yderligere 100

Fig. 6.

Sparremønstret knægt, der optræder på en lang række af byens renæssancehuse opført efter bybranden i 1580. På Nederdammen 33 ses den spinkle variant, som med al sandsynlighed er et yngre fænomen. Under knægten ses to foragningshuller til en oprindelige dørhammer i husets midterste fag. Foto 2022: Sydvestjyske Museer.

A chevron decorated bracket, which is a common feature of many renaissance houses built in Ribe after the Great town fire of 1580. Here at Nederdammen 33, a rather slender variant, which is most likely a late phenomenon. Below the bracing bracket are two visible peg holes from an original door hammer in the middle section of the house. Photo 2022: Museum of Southwest Jutland.

rigsdaler fra borgmester Morten Madsen Lime, der for øvrigt var hans svoger (Larsen 1995, s.42).

I begyndelsen af 1645 døde Daniel Iversen, og året efter optræder ejendommen flere gange i tingbogen. I juni måned blev der med borgmester Hans Friis foretaget en vurdering af et stykke øde jord, som Daniel Iversens hus havde stået på, og som byens gilde havde pant i. Grunden blev vurderet til 200 daler, og det bliver nævnt, at nabo-ejendommen mod vest var Jes Kjærgaards hus (Larsen: Rtbg 1646, 86b). Huset var altså allerede fjernet i forbindelse med delingen af boet, for i oktober samme år blev der vidnet på, at sten og tømmer fra Daniel Iversens forrustne og ruinerede hussted var blevet vurderet til 50 rigsdaler i marts 1645. Det nuværende hus på Nederdammen 33 må derfor være bygget efter 1646 (Larsen: Rtbg 1645, 136b).

Ingeborg Nielsdatters nye hus, 1650-53

I skattelisten for 1650 bliver Nederdammen 33 benævnt som Ingeborg Nielsdatters (1597-1679) nye hus. Betegnelsen siger imidlertid ikke med sikkerhed, om huset var nybygget, eller om det blot var nyerhvervet. De sparremønstrede knægte er formodentlig årsagen til, at huset blev anset som ældre. Arkivar Lindberg Nielsen foreslog i sin korrespondance med Lilli Iversen, at det nuværende hus umiddelbart syntes identisk med Ingeborg Nielsdatters nye hus, hvilket han nåede frem til på baggrund af bevarede hustakster fra 1657 og 1661. Han fraviger imidlertid forslaget, fordi han var oplyst om, at huset på baggrund af sin stil skulle dateres til ca. 1580. Denne datering kommer muligvis fra Hugo Matthiessen, som Lilli Iversen at dømme efter korrespondancen havde kontakt til.

I tingbøgerne findes der imidlertid yderligere oplysninger, som peger på, at Ingeborg Nielsdatter var bygherre, og at huset således er et halvt århundrede yngre end tidligere antaget. Ingeborg Nielsdatter Mulvad blev født i 1597 på Mulvadgård syd for Bramming. Hendes forældre var Niels Hansen Mulvad og Maren Hansdatter. Niels Hansen Mulvad var fribonde og herredsskriver i Gørding Herred. Et embede han havde overtager fra sin svigerfar. De var således repræsentanter for landbefolkningens øvre sociale lag, og i 1613 blev den blot 16-årige Ingeborg gift med den 37 år ældre købmand og studehandler Jes Hansen Kjærgaard, der som tidligere nævnt ejede den store ejendom på Nederdammen 31. Før Jes Hansen i 1616 tog borgerskab i Ribe, havde han været godsforvalter på herregården Kjærgård (Mulvad 1989 s. 24; 29-32). Allerede i 1619 havde han købt flere stalde uden for Nørreport, inden han i 1620 købte Nederdammen 31 (Larsen: Rtbg. 1619 13/2; 1620 16/9).

Jes Hansen havde ved sin død i 1641 en meget stor formue, og han ejede flere huse i byen. Det var dog ikke Jes Hansen, som havde købt Nederdammen 33, da det som tidligere nævnt var ejet af Daniel Iversen Vandel frem til 1645. Den øde byggegrund blev i 1647 i stedet købt af en Hans Nielsen Mulvad, der imidlertid ikke optræder i skattelisterne:

"Borgmestrene har solgt, på vegne af Gilden, et øde byggested, hvorpå afd. Daniel Iversens hus stod, til Hans Nielsen Mulvad, imod Nørreporten på nørreside af gaden, mellem Ingeborgs, afd. Jes Kjærgaards, hus, hun selv bor i, og på vestside Kirstens, afd. Mads Lassens, hus, som Laurits Hansen skomager bor i på østerside, for 140 sldl. rede penge." (Larsen: Rtbg 1646 27/6).

Hans Nielsen Mulvad var Ingeborgs ældste bror, og han var, som faderen før ham,

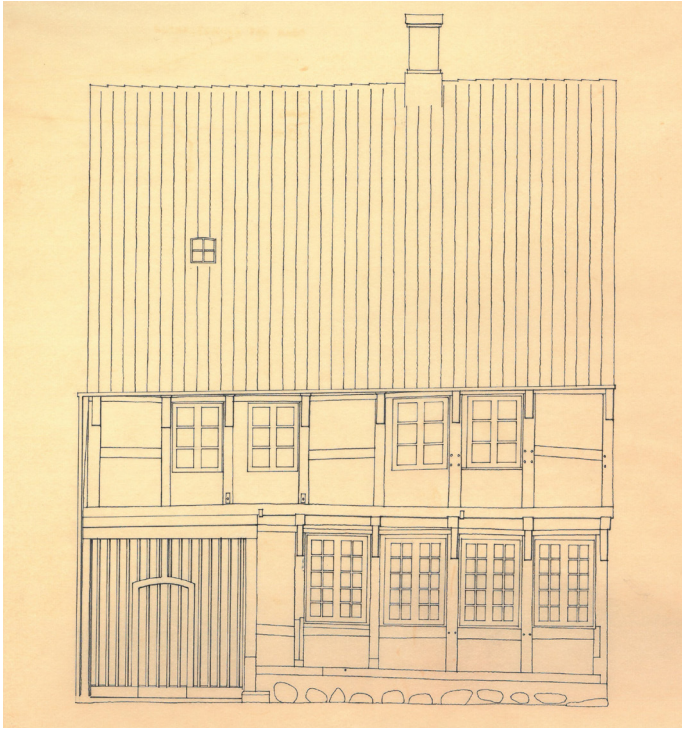

Fig. 7.

Steffen M. Søndergaards rentegning af huset gadeside før restaureringen i 1976. Tegning: Nederdammen 33.

Drawing of the street facade of Nederdammen 33 prior to restoration in 1976 by Steffen M. Søndergaard. Drawing: Nederdammen 33.

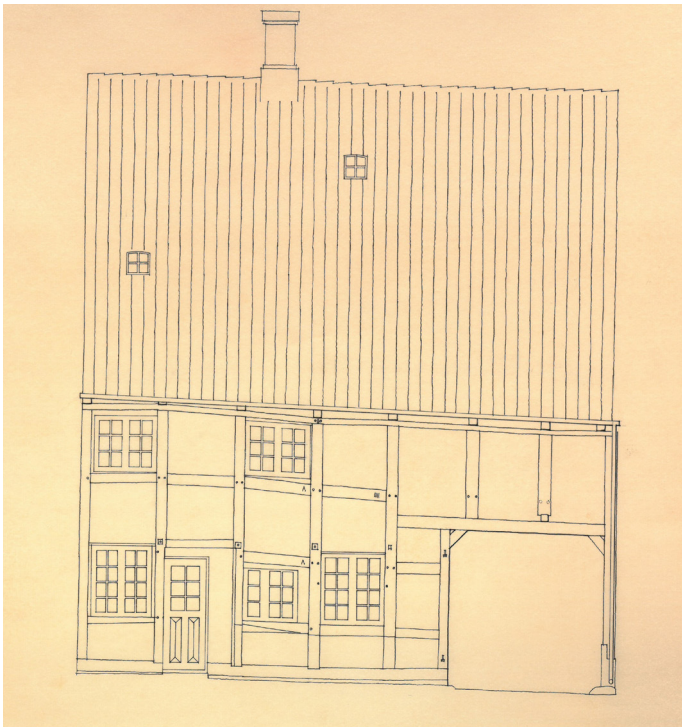

Fig. 8.

Steffen M. Søndergaards rentegning af husets gårdside før restaureringen i 1976. Tegning: Nederdammen 33.

Drawing of the courtyard facade of the house prior to the 1976 restoration by Steffan M. Søndergaard. Drawing: Nederdammen 33.

fribonde og herredsskriver. Meget tyder på, at Hans Nielsen havde en vis juridisk kapacitet, for i 1646 optræder han som prokurator for jomfruerne Vibeke og Anne Lange til Kjærgaard. Han repræsenterede desuden ved flere lejligheder sine slægtninge. I 1641 førte han en sag for sin svigerfar og i 1643 optræder han på Ribe byting på vegne af Hans Jessen Kjærgaard, der var Jes Kjærgaards og Ingeborg Nielsdatters søn (Mulvad 1989, s. 33). Forklaringen på Hans Nielsen Mulvads køb af Nederdammen 33 må være, at han repræsenterede sin søster på bytinget, og den kontante betaling på 140 sletdalere må sandsynligvis være kommet fra Ingeborg.

Præcist, hvornår det nye hus blev opført, er ikke entydigt. Den 4. november 1650 nævnes grunden fortsat som øde i forbindelse med, at Ingeborg optog pant på 250 sletdalere i Nederdammen 31. Man kan ikke vide, hvad pengene var tiltænkt, men det er nærliggende at tro, at det kunne være byggeriet af Nederdammen 33.

"Hans Jessen Kjærgaard, på vegne af mor Ingeborg, giver afd. Hans Friises arvinger pant, på Gildens vegne, i hendes adelhus, hun selv ibor ved Nørreporten, mellem Hans Hansen baggers hus, og afd. Daniel Iversens øde hussted på den anden side, for 250 sldl" (Larsen: Rtbg 1650 4/11, 227).

Nederdammen 33 var ifølge skattelisterne øde, dvs. ubeboet, indtil 1653, hvorefter både hun og sønnen Mads Jessen Mulvad boede i huset. Efter mandens død i 1641 var hun fortsat at finde på Nederdammen 31, hvorfra hun tilsyneladende førte forretningen videre (Degn 1987 s. 157). Årsagen til, at hendes nye hus lå ubeboet indtil 1653 var sandsynligvis, at der først blev skiftet efter Jes Kjærgaard i 1652. Nederdammen 31 blev

herefter overtaget af købmand Christen Hansen, som i 1645 havde giftet sig med Jes Kjærgaards og Ingeborgs ældste datter, Maren Jesdatter Kjærgaard. Erhvervelsen af Nederdammen 33 synes altså at være en del af et velplanlagt generationsskifte fra Ingeborgs side.

På baggrund af det skriftlige kildemateriale er det altovervejende sandsynligt, at det nuværende hus på Nederdammen 33 er identisk med Ingeborg Kjærgaards nye hus, som blev opført mellem 1650 og 1653 (fig. 7 og 8). Det er ny interessant viden på flere punkter. For det første er det interessant, at bygherre var en kvinde. Der findes en lang række eksempler på adelige kvinder, som i renæssancen var bygherre på deres besiddelser, men dette kunne altså også i nogle tilfælde lade sig gøre i byerne, dog igennem mandlige familiemedlemmer. For det andet kan huset nu placeres som et eksempel på den sene renæssances købstadsbindingsværk.

Husets oprindelige arkitektur

Nederdammen 33 er hverken det ældste, største, fornemste eller bedst bevarede renæssancehus i Ribe. Den er derimod en af de mindste ejendomme i byens hovedgade, og for øvrigt det eneste, som fortsat har beboelse i stueetagen. Opmærksomheden har helt naturligt været rettet mod de store, fornemme gavlhuse, når man har forsøgt at rekonstruere byens arkitektoniske udtryk i renæssancen. Man bør dog være opmærksom på, at de repræsenterer periodens fornemste og bedst byggede huse. De mindre huse er i langt højere grad gået tabt, hvorfor sporene af disse primært skal findes arkæologisk. Her er det i de senere år blevet tydeligt, at der i højere grad end tidligere antaget lå enten små gavlhuse eller længehuse i to eller måske blot et enkelt stokværk selv i de mest attraktive gader (i 1761-brandtaksationen

Fig. 9.

Nederdammen 25 til 35 fotograferet af Bodil Hauschildt o. 1900. I 1876 blev Nederdammen 33 købt af farvermester Iver Th. Iversen og fungerede derefter som farveri og vaskeri indtil 1930'erne. Foto: Sydvestjyske Museer.

Nederdammen 25 to 33 photographed by Bodil Hauschildt c. 1900. In 1876 Nederdammen 33 was bought by master artisan dyer Iver Th. Iversen and functioned from then on as a dye workshop and laundry up until to the 1930's. Photo: Museum of Southwest Jutland.

bliver betegnelsen sidehus anvendt som generel betegnelse for huse med langsiden mod gaden, men for at undgå forvirring vil den nutidige betegnelse, længehus, blive anvendt). Nederdammen 33 er et af de få tilbageværende eksempler på et ikke lille, men formodentlig mellemstort købstadshus, der var mere almindelige i bybilledet end de store, bevarede gavlhuse.

Huset har gennemgået ganske mange forandringer siden midten af 1600-tallet, og dets nuværende udseende med de hvidmalede, trerudede, toramme-vinduer, sorttjæret bindingsværk og gulmalede tavler går tilbage til slutningen af 1800-tallet (fig. 9). I portrummet står en såkaldt akseport, der ikke er hængslet, men har lodrette drejende akser, hvilket var en almindelig konstruktionsform fra 16- til 1800-tallet (Hyllestad 1999). Portens nuværende dørfløj og beklædning går, at dømme efter de ældste fotografier af

huset, tilbage til slutningen af 1800-tallet. Det samme gør sandsynligvis portens farve, der er brun i lighed med hoveddøren i portrummet. Sidstnævnte, der er en tofyldigsdør, har formodentlig været genbrugt flere gange og har ældre bemalinger i forskellige grønne nuancer.

På gårdsiden er der adgang til 1. sal via en svalegang, og i tagetagen sidder en fabrikskvist. De to bygningsdele blev skabt ved restaureringen i forbindelse med inddragelsen af loftet til beboelse og med svalegangen som brandvej. Vinduerne mod gården er i øvrigt torammede og seksrudede i lighed med husets ældste bevarede vinduer. Indvendigt fremstår huset i klassicistisk stil, der tager udgangspunkt i de bevarede døre og gerigter fra slutningen af 1700-tallet og første del af 1800-tallet. Huset havde gennemgået betydelige ombygninger allerede før restaureringen, men husets oprindelig planløsning og udseende kan delvist rekonstrueres ud fra ældre fotografier og iagttagelser.

Nederdammen 33 er et 8,5 m langt og 7,5 m bredt længehus i syv fag, der er opført i to stokværk med højstolper mod gården og med et udkraget andet stokværk mod gaden, hvor der mellem bjælkeenderne sidder en udmuring af rundede profilsten i stedet for en fyldholt af træ. Under bjælkeenderne sidder smalle knægte dekoreret med sparreformede udskæringer, der er afsluttet i et lille kors over et kølbue-snit. De sparremønstrede knægte optræder på en stor del af Ribes renæssancebindingsværk opført efter den store bybrand i 1580. Knægtene på de ældre renæssancehuse er dog typisk kraftigere end tilfældet er på Nederdammen 33 (Engqvist 1997, s. 15). Huset adskiller sig desuden fra de ældre huse ved en begrænset brug af fyldtømmer. Der kan oprindeligt have været mere fyldtømmer i facaden mod gaden, hvor der endnu er spor af

dobbelte fornaglingshuller i de tre nordligste stolper i andet stokværk (fig. 7). Det er dermed muligt, at andet stokværk oprindeligt var understyret med dobbelte skråstivere. Modsat kan stolperne med de dobbelte fornaglingshuller være genanvendte, da tilsvarende huller ikke findes på de øvrige fem stolper. Engqvist mente på baggrund af de få spor efter skråstivere, at gadesiden var meget omsat, men den begrænsede brug af fyldtømmer kan meget vel være et oprindeligt karakteristikum i betragtning af den senere datering af huset.

I dag består den eneste tilbageværende skråafstivning stort set af andet stokværks kopbånd, der tjener som en indvendig tværafstivning mellem husets stolper og de øverste bindbjælker. Mod gården findes der desuden spor efter kopbånd i første stokværks bjælkelag, der muligvis blev afbrudt i forbindelse med en senere opførelse af den halve sten tykke indermur.

Huset er konstrueret med en udstrakt brug af fyrretræstømmer. Således er både bjælkelagene og tagkonstruktionen af fyrretræ. Sidstnævnte har en ubrudt række af tømmermærker fra vest mod øst, hvorfor den må være oprindelig. Det vil derfor være muligt med de fornødne midler at efterprøve husets datering ved dendrokronologiske undersøgelser af tagkonstruktionen, i hvert fald hvis fyrretræet er importeret fra andre dele af Skandinavien. Det er almindeligt for huse fra 1500-tallet at have tagværk konstrueret i fyrretræ, men den udstrakte brug af fyrretræ i bjælkelagene og den begrænsede mængde fyldtømmer tyder på en datering i 1600-tallet. Huset er altså karakteriseret ved at være et kombinationsbyggeri, hvor fyrretræet har udgjort en stor del af træforbruget. Ifølge byens regnskaber blev der indtil de sidste år af 1500-tallet kun anvendt dansk egetræ, som blev indkøbt af

så kaldte skovbønder. Først omkring 1595 var fyrretræstømmer almindeligt i Ribe (Kinch 1884, s. 598). Højkonjunktoren i Danmark fra midten af 1500-tallet til de første årtier af 1600-tallet havde bevirket en forhuggelse af de danske skove, der blev forværret af de efterfølgende krige mod svenskerne (Fritzbøger 1994, s. 38-54).

På det ældste fotografi af huset (fig. 2.) står det med blanke tavle mens bindingsværket sandsynligvis var tjæret i en mørkebrun farve kaldet van Dyke brun eller kasselbrun (efter byen Kassel).¹ Fotografiet er ikke dateret, men det er taget af fotograf Nicolai N. Hjort, der indtil 1880 havde atelier i Nørreportsgade 3, dvs. Nederdammen 34 (Ribe Stiftstidende 16. maj 1880). På fotografiet kan man se, at der hænger et farverskilt ud for Nederdammen 35 med navnet Iver Th. Iversen. Iversen havde farveri her fra 1870 til 1876, hvorefter han flyttede til Nederdammen 33. På fotografiet ses i andet stokværk tre toramme-vinduer med blyindfattede ruder, som er hængslet på lodposten. Disse kan næppe være yngre end midten af 1700-tallet, hvorfor det er muligt, at de var fra husets opførelse mere end 200 år tidligere. I femte og sjette fag, hvor der i slutningen af 1800-tallet var sovekammer, sad to yngre vinduer. Man må formode, at der også her oprindeligt sad blyindfattede, toramme-vinduer. I en tid, hvor vinduers levetid regnes i få årtier, kan det forekomme utroligt, at de oprindelige vinduer endnu var bevaret i slutningen af 1800-tallet, men på gårdsiden sidder der endnu et enkelt vindue, som i kraft af sin halvcirkulære lodpost skal dateres til midten eller anden halvdel af 1700-tallet (Søndergaard 1986, s. 98).

Hans Henrik Engqvist konkluderede, at portrummet var af nyere dato, og at der tidligere havde været enten en mindre port

eller ingen. Porten var før restaureringen gjort så høj, at man havde fjernet remmen og hævet bjælkerne over første stokværk. Også på gårdsiden var det tydeligt, at porten ikke var oprindelig. I den tredje stolpe sad der et par fornaglingshuller kun 35 cm over porthammeren (fig. 8). Fornaglingshullerne sad i samme højde som løsholterne i andet stokværk, hvorfor det er sandsynligt, at der oprindeligt også var løsholter over porten. Løsholterne i fjerde og femte fag er da også mærket henholdsvis III og V. Det udelukker dog ikke, at der oprindeligt har været en lavere og mindre port i lighed med den nuværende. Der er imidlertid skriftlige oplysninger, som tyder på, at portrummet først blev skabt i 1700-tallets anden halvdel. I brandtaksationen fra 1761 er Nederdammen 33 beskrevet som et sidehus i to etager og syv fag. Her er ingen port omtalt, hvorimod den nævnes i brandtaksationen fra 1801.

Fra 1761 brandtaksationen kendes eksempler på selvstændige længehuse uden egen port, men hvor der var adgang til grundene fra sidegaderne via de større nabogrunde. Det er således sandsynligt, at der oprindeligt var adgang til Nederdammen 33 via den større naboejendom på nr. 31, som fortsat var i Ingeborg Nielsdatter Mulvads eje, da huset blev bygget. Der findes imidlertid også et eksempel på et selvstændigt længehus, som alene havde adgang til grunden via husets gadedør. I Stenbogade lå der indtil 1894 et længehus i syv fag, der i lighed med de fleste af gadens øvrige huse blev opført efter bybranden i 1580 (fig. 10). Matriklen blev arkæologisk undersøgt i forbindelse med anlæggelsen af Domkirkepladsen fra 2011 til 2012 (Alrø Jensen 2013, s. 33). Kun enkelte af husets syldsten var bevaret, men der var flere rester af baghuset, som blev stratigrafisk dateret til efter bybranden i 1580. Baghuset optog hele grundens bredde og var bygget op

ad den middelalderlige kirkegårdsmur. Alt tydede derfor på, at der kun havde været var adgang til grunden via husets gadedør.

Husets oprindelige indretning og betragtninger over renæssancens byhuse

Der findes skriftlige efterretninger om de større renæssancegavlhuses planløsning i Ribe fra samtidige synsforretninger og fra lidt yngre beskrivelser af byhistorikeren Peder Terpager. Beskrivelserne fra de skriftlige kilder er blevet bekræftet af en række bygningsarkæologiske

undersøgelser udført siden 1960'erne. Disse har desuden godtgjort, at den i kilderne beskrevne indretning blev introduceret i Ribe i de sidste årtier af 1500-tallet og særligt efter den store bybrand i 1580 (Søndergaard 2021).

Terpager nævner, at gadedørene typisk var en dobbelt halvdør, som åbnede indad mod *fremgulvet* (atrium), som var en offentlig del af huset, der kunne være indrettet som butik med varekammer. I fremgulvet hos kræmmer Peder Jakobsen hatte-stafferer (kræmmer der pyntede hatte og solgte

Fig. 10.

Renæssance-længehus i Stenbogade opført efter bybranden i 1580. Huset blev revet ned mellem 1892 og 1894 i forbindelse med domkirkens hovedrestaurering og de dertilhørende ændringer af domkirkens omgivelser. De arkæologiske undersøgelser i forbindelse med etableringen af den nuværende domkirkeplads i 2012 viste, at der kun havde været adgang til grunden via husets gadedør. Foto: Sydvestjyske Museer.

A Renaissance terrace house in Stenbogade built after the 1580 town fire. It was torn down between 1892 and 1894 in connection with the major restoration works on the Cathedral and the accompanying changes to its nearest surroundings. The archaeological investigations carried out in 2012 in connection with the establishment of the present-day Cathedral square documented that there was only access to the house via its main hall door to the street. Photo: Museum of Southwest Jutland.

andre galanterivarer) stod der i 1652 netop en krambod med reoler og skuffer samt et fyrretræsskab, hvori der bl.a. var indrettet en alkove. I 1650 stod der på fremgulvet i borgmester Hans Friis' hus på nordsiden af Overdammen (Apoteket) en rustning i et glasskab foruden flere brandsprøjter. Fra fremgulvet var der adgang til *dørnset* (dvs. dagligstue), som ligeledes lå mod gaden. I døren til dørnset sad ofte et *kigvindue*, for at man kunne se, hvis nogen trådte ind på fremgulvet. Både hos Hans Friis og Peder Jakobsen stod der i dørnset faste bænke langs væggene samt et bord og flere stole (heraf nogle med læderbetræk). Rummet blev opvarmet af enten en kakkelovn eller en støbejernsovn, som var forbundet til husets forreste skorsten. Kakkellovne var efter alt at dømme fortsat hyppigst i første del af 1600-tallet, og hos Jakobsen nævnes da også specifikt en jernovn. I borgmesterens dørn set stod hans bogsamling samt flere kunstgenstande heriblandt flere billeder og portrætter af danske konger. For vinduerne hang grønne gardiner, og rummet blev oplyst af en lysekroner og lysarme.

Bag dørnset lå køkkenet, og bag både fremgulvet og køkkenet lå den store stue, som optog hele husets brede, og som blev opvarmet fra husets anden skorsten. Terpager kalder stuen "triclinium", dvs. spisesal eller spisestue. Den store stue var i begge tilfælde indrettet med faste bænke langs væggene. I hatte-staffererens stue stod desuden en himmelseng af egetræ, og hos borgmesteren nævnes mange dyner. Hos sidstnævnte nævnes desuden et bord med stenplade samt flere skrin og kister, hvoraf et par var udskårne og derfor særligt kostbare. Også her hang en lysekroner foruden et forgyldt spejl samt portrætter af borgmesteren og hans afdøde kone. Under den store stue lå typisk en høj kælder, hvorfor førstnævnte også benævnes kælderstuen.

Terpager nævner, at der bag ved stuen lå et eller to såkaldte *spinkelkamre*, hvis præcise betydning er uklar. Fra andre kilder kendes også betegnelserne *sprinkelherberg* og *sængeherberg*. Hos borgmesteren blev spinkelkammeret tilsyneladende brugt til opbevaring af bl.a. hans våbensamling. Hos hatte-staffererens stod der i spinkelkammeret et nyt fyrretræs-sengested samt bænke langs væggene. De bygningsarkæologiske rekonstruktioner tyder på en vis variation i placeringen af de forskellige kamre, som f.eks. også kunne være placeret mellem køkkenet og stuen. Borgmesteren og hans søn havde hver deres kammer, men det er usikkert, hvor i huset de var placeret. Dertil kommer, at der også i overetagen var indrettet flere kamre, formodentlig primært forrest i gavlhuset eller over den store stue. Kendskabet til gavlhusenes anden etage er dog yderst begrænset, og de bygningsarkæologiske iagttagelser meget få. Man får imidlertid flere interessante oplysninger fra vurderingen af hatte-staffererens hus. Her findes der på anden etage et par sengeværelser foruden netop et *kammers* ud mod gaden med tre bænke og et bord af fyrretræ. I samme kammer stod en *kantor* (skrivebord) med skab og bænke omkring. Netop skrivebordet kunne indikere, at rummet tilhørte herskabet i huset. Desuden nævnes et *spisekammer* med kasser til tørfisk og grynt samt hylder på væggene (Kinch 1884 s. 313, s. 323, s. 594-596).

Nederdammen 33 har oprindeligt haft en gadedør i det fjerde og midterste fag. På gårdsiden sidder der et ekstra fornaglingshul 25 cm under løsholten mellem første og andet stokværk (fig. 8). Dette vidner om, at der her har siddet en døreoverligger. På gadesiden er der i samme fag bevaret et sæt dobbelte fornaglingshuller umiddelbart under knægten i den fjerde stolpe (fig. 6 og

7). Disse må med al sandsynlighed have båret en dørhammer. Sporene af døråbninger i det midterste fag var også kendt af Engqvist, hvorfor han rekonstruerede huset med en to fag bred port og et to fag bredt, gennemgående fremgulv. Herefter kom en tre fag bred dørn mod gaden og køkken mod gården. Det var også situationen før restaureringen, hvor husets fine stue var indrettet i det tidligere dørn, og rummene fungerer i dag forsat som køkken og spise-/opholdsstue. I den femte bjælke fra vest sidder spor efter to bladninger med en indbyrdes afstand på 75 cm. De sidder midt i rummet og kan derfor være spor af døren til dørnset (fig. 11).

Engqvist rekonstruerede det oprindelige køkkenildsted ved skorstenen i køkkenet, hvorfra det strakte sig ind foran den nuværende køkkendør. Spor efter et køkkenildsted er registreret samme sted på Steffen M. Søndergaards opmåling (fig. 11). Der findes ingen beskrivelser af den oprindelige skillemur mellem dørn og køkken. Ved restaureringen blev den revet ned, funderet og genopført aflokale, tørvebrændte teglsten fra 1700-tallet eller begyndelsen af 1800-tallet.

Mens planløsningen i de fire østligste fag er forholdsvis velunderbygget, er den for de tre vestligste fag ganske usikker. Muren mod portrummet stod før restaureringen mellem tredje og fjerde bjælke og var konstrueret med spinkle stolper, tilsyneladende uden brug af fyldtømmer. Muren var ikke oprindelig, da den ikke havde sat sig, i modsætning til den øvrige del af huset, som har en kraftig hældning mod gården. Det eneste mulige spor efter en oprindelig rumdeling i den vestlige del af huset er tre udhugninger i siden af husets fjerde bjælke mod gårdsiden. Dette tyder på, at der her tidligere har stået mindre stolper som del af et fast inventar

eller en skillemur. Udhugningerne sidder blot 70 cm fra den tidligere mur mod porten, og indtil restaureringen sad de skjult over lofterne, hvorfor de må være af en vis alder. Det er altså muligt, at der oprindeligt var indrettet et rum i den nordvestlige del af huset.

I den ældre etnologiske forskning mente man, at fremgulvet i renæssancen oprindeligt havde været et større rum end det, man kunne observere de følgende århundreder. Det er som tidligere nævnt siden blevet bekræftet af bygningsarkæologiske undersøgelser, hvor fremgulvet generelt synes at optage lige så stort et areal som køkken og dørn tilsammen. Nederdammen 33 ville altså være atypisk, hvis det blot havde været indrettet med et halvanden eller maksimalt to fag bredt fremgulv. Selv i de blot fire fag brede boder i Præstegade (Præstegade 27-29) fra omkring 1626 optog fremgulvet halvdelen af bodernes grundplan (Engqvist 1997, s.14).

Det bedst bevarede renæssance-længehus i Ribe er Kapellanboligen (Præstegade 15), der er et fornemt hus opført i 12 fag i 1576 (fig. 12). I de to første fag var der indrettet et portrum, efterfulgt af en tre fag bred dørn mod gaden og køkken mod gården. Derefter fulgte et tre fag bredt, gennemgående fremgulv, hvorfra der var en trappe til kælderen under den store stue, som optog husets sidste fire fag. Huset, der kunne opvarmes fra to skorstene i henholdsvis køkkenet og i fremgulvets tredje fag, havde altså samme funktionsopdeling som de store gavlhuse, der er opført i de sidste årtier af 1500-tallet (Engqvist 1997, s. 9). Nederdammen 33 adskiller sig fra disse ved at mangle både kælderen og kælderstuen i lighed med det tidligere nævnte nedrevne hus i Stenbogade. I modsætning til Nederdammen 33, havde huset i Stenbogade en fornem fremtoning i kraft af sine udskårne

halvrosetter og fyldholter. Denne forskel kan i høj være kronologisk betinget, og afspejler formodentlig en lokal, økonomisk nedgang i kombination med en generel reduceret brug af fyldtømmer igennem 1600-tallet som følge af en stigende mangel på dansk egetræstømmer. Begge huse var formodentlig at betragte som mellemstore byhuse, og i 1640 var huset i Stenbogade da også beboet af en skræddermester (Degn 1983, s. 67).

Byhistorikeren Jakob Kinch kendte Kapellanboligens ældre indretning, som endnu var bevaret frem til 1870'erne, hvor huset gik ud af kirkens eje. Hans beskrivelse er interessant i forhold til indretningen af andet stokværk. Kinch skriver, at det var indrettet med en gennemgående gang langs gårdsiden, hvorfra der var adgang til flere kamre ud mod gaden (Kinch 1884 s. 592). Man kan ikke være sikker på, at det var den oprindelig

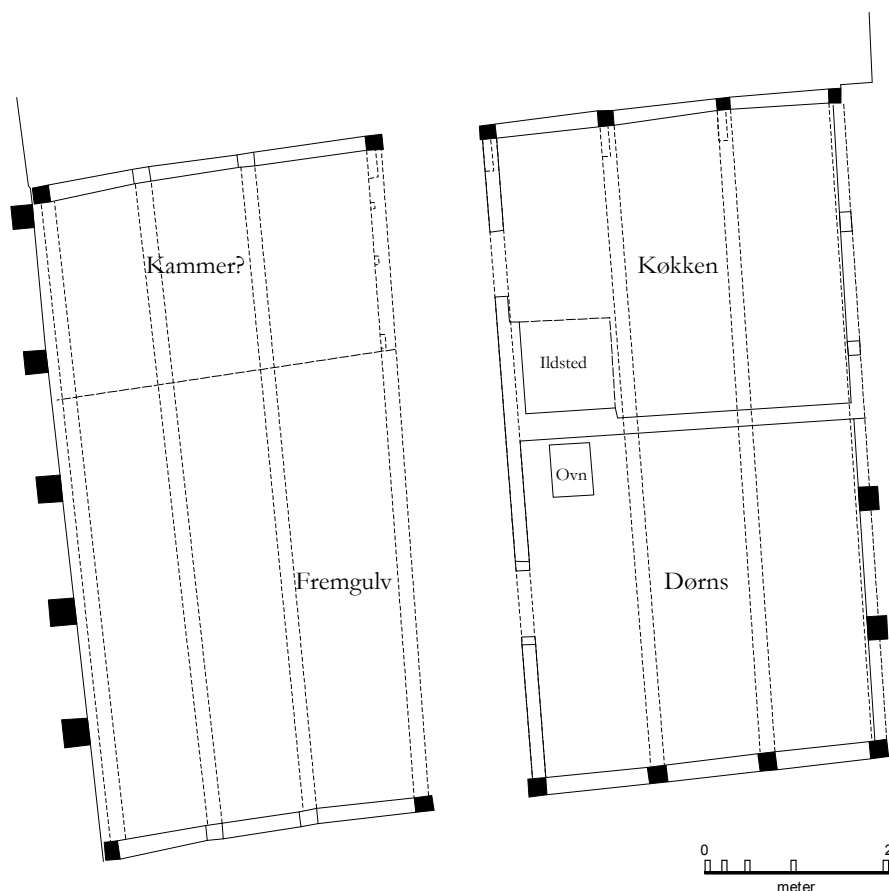

Fig. 11.

Forslag til rekonstruktion af den oprindelige grundplan på Nederdammen 33. Efter Søndergaard 1975. Tegning: Sydvestjyske Museer.

A proposed reconstruction of the original floor plan of Nederdammen 33. After Søndergaard 1975. Drawing: Museum of Southwest Jutland.

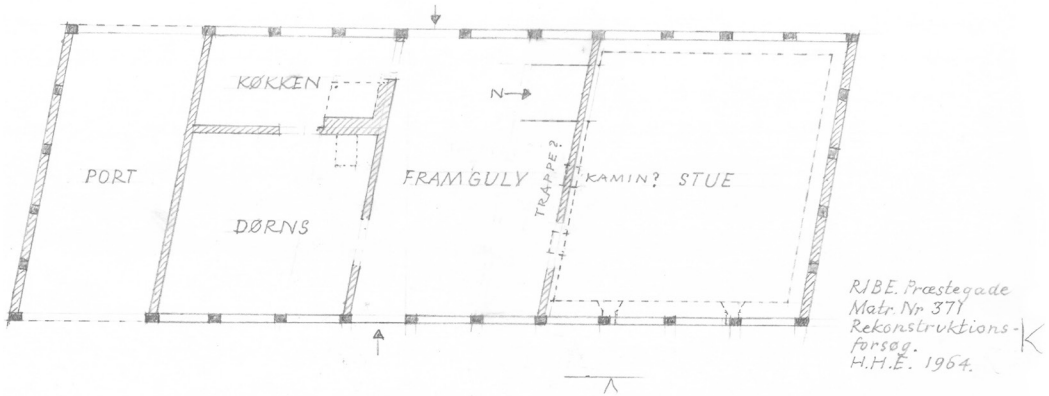

Fig. 12.

Hans Henrik Engqvists rekonstruktion af det store renaissance-længehus Kapellanboligen (Præstegade 15). Huset havde samme funktionsopdeling som de samtidige gavlhuse, men fordi det var et længehus, lå kælderen og den store stue ved siden af fremgulvet frem for bag ved det og køkkenet. Tegning: Sydvestjyske Museer.

Reconstruction by Hans Henrik Engqvist of the large renaissance terrace house, Chaplain house (Præstegade 15). The house had a similar functional division to gable houses. But, due to it being a corner house, the cellar and the large living room were situated beside the front floor instead of behind it and the kitchen. Drawing: Museum of Southwest Jutland.

FSR 1424 T7A3

planløsning eller om den evt. blev skabt i barokken. Men det kan ligesom i de tidligere nævnte skriftlige efterretninger tyde på, at en betydelig del af andet stokværk blev anvendt til beboelse. Engqvists rekonstruktion af Ebbe Mogensens gavlhus og synsforretningerne tyder på en sammenhæng mellem vinduesfagene og placeringen af kamre i andet stokværk (Engqvist 1986, s. 39). Det er dermed muligt, at Nederdammen 33 i kraft de bevarede blysprossede vinduer oprindeligt var indrettet med kamre mod gaden, og at det havde et væsentligt større boligareal end i 1800-tallet, hvor det fratrukket loft-rummene blot var på 70 m² fordelt på stuen og 1. sal.

Købmandsenkerne, 1653-1744

Ingeborg Nielsdatter Mulvad opførte huset på Nederdammen 33 i en kriseperiode for Ribe såvel som Danmark. Krigene mod Sverige fra 1643 til 1645 og igen fra 1657 til 1659 gik nemlig særdeles hårdt ud over både byens og borgernes formuer pga. brandbeskatninger og forskellige troppers indkvartering (Kinch 1884, s. 370-38, 398-406).

Grundtaksationen fra 1682 afspejler således en generel økonomisk nedgangstid for byen i forhold til renæssancen. Dog forekom den fortsat mere formuende, end tilfældet var godt 80 år senere ved brandtaksationen i 1761. Grundtaksationen 1682 blev videreført og revideret i årene efter, hvorfor der for flere af ejendommene er angivet en tidligere og nuværende ejer. Præcist hvornår ejendommene skifter ejer, kan man ikke se ud af grundtaksationen. Den giver dog et godt indblik i sammensætningen af grundejerne på Nederdammen omkring 1700.

Der var fortsat flere købmænd, embedsfolk og håndværkere blandt gadens beboere, og flere af ejendommene tilhørte medlemmer af de samme par familier, heriblandt efterkommerne af Jes Kjærgaard og Ingeborg Nielsdatter, hvoraf flere fortsat bar navnet Mulvad. Her følger en gennemgang af familiens ejendomme i gaden (fig. 5).

Den store ejendom på Nederdammen 31 var fra 1682 ejet og beboet af Gøede Jepsen, der samme år havde giftet sig med Margrethe Christensdatter Mulvad og løst borgerskab i byen. De havde overtaget ejendommen efter Margrethes forældre, købmand Christen Hansen og Maren Jesdatter Kærgård. Det gik imidlertid økonomisk dårligt for Gøede Jepsen, som i 1701 måtte overlade ejendommen til sin kreditor og svoger Anders Hanssøn Tarup, som fra 1700 var byens pengemester (Degn 1987 s. 157). Anders Hanssøn Tarup var gift med Johanne Christensdatter Mulvad (søster til Margrethe Christensdatter, Ingeborg Christensdatter, Jes Christensøn og Niels Christensøn), der i sit første ægteskab havde været gift med købmand Hans Nielsen Tejlmand. Efter Anders Hanssøn Tarups død i 1714 førte Johanne forretningen videre indtil 1739, hvor hun opsigde sit borgerskab (Smidt 1928, s. 340).

I Nederdammen 33 boede enken Maren Jesdatter, der som sin mor før hende anvendte huset som enkebolig fra 1683 til sin død i 1693. Huset havde siden Ingeborg Nielsdatter Mulvads og sønnen Mads Jessen Mulvads død i 1679 været ejet af arvingerne og havde skiftevis været lejet ud eller stået tomt.

På Nederdammen 30 lå en meget stor ejendom, som formodentlig var større end i dag. Den var i slutningen af 1600-tallet ejet af Jes Christensøn, der var barnebarn af Jes Kjærgård og Ingeborg Nielsdatter Mulvad og søn af Maren Jesdatter. Han var ligesom sin far og morfar købmand, og i 1684 var han den i byen, som havde mest silke på lager. Ved sit andet ægteskab arvede han halvdelen af Porsborg, hvor han derefter boede. Dertil ejede han et hus på hjørnet af Sønderports-gade og Puggaardsgade, et hus på Overdammen, en have i Badstuegade og et par stalde uden for Nørreport. Nederdammen 30 lejede han ud til Jørgen Clemmendtssøn (Smidt 1928, s. 84; Degn 1971, s. 92).

Nederdammen 32 var i 1682 to matrikler. Den østligste var ejet og beboet af Maren Jesdatters anden søn, Niels Christensøn Mulvad, der siden 1680 havde været købmand. Han var gift med Karen Baggessdatter. Hans forretning var nedadgående, for ved skiftet efter sin kones død i 1721 var han i gæld og boede hos sin søster Johanne i Nederdammen 31. Den vestlige matrikel var ejet af Christian Farwer, som lejede den ud til Mickell Sørensen (Mulvad 1989, s. 47).

Nummer 34 var ejet og beboet af tidligere nævnte Christian Farwer med sin kone Ingeborg Christensdatter Mulvad. Hans fulde navn var Christen Christensen og han havde i 1678 fået kongeligt privilegie som farver i Ribe. Senere blev privilegiet

Fig. 13.

Rekonstruktion af gades huse nævnt i 1761-brandtaksationen. © Styrelsen for Dataforsyning og Infrastruktur 2020 med tilføjelser af Sydvestjyske Museer.

A reconstruction of the streetscape of the house, as listed in the fire tax of 1761. ©Agency for Data delivery and Infrastructure 2020 with additions by Museum of Southwest Jutland.

udvidet til at dække hele Ribe Amt (Mulvad 1989, s. 46). Farverhåndværket var på daværende tidspunkt endnu ungt i Danmark. I 1560 var den første farver blevet hentet til København af kongen, og fra 1657 fandtes der som det første sted i provinsen også en farver i Ribe (Vedsted 1993, s. 13). Christian Farwer havde inden sin død i 1698 købt Nederdammens 33 på auktion, og i 1699 flyttede Ingeborg Christensdatter til Nederdammens 33 ligesom sin mor og mormor før hende og boede der som enke indtil 1744. Christen Farwer og Ingeborg Christensdatter var barnløse og med dem gik Nederdammens 33 ud af familiens eje efter at have fungeret som enebolig i næsten 100 år.

Købmændenes død, håndværkernes brød

De sidste årtier af 1600-tallet og hele 1700-tallet var nedgangstider for Ribe, hvilket forandrede befolkningssammensætningen i byen. I renæssancen var Ribe endnu en af landets større købstæder, men i 1700-tallet gled byen ned i den jævne del af købstads-hierarkiet. Udviklingen var kulminationen på en gradvis forandring af byen fra en udpræget merkantil by med et større antal købmænd med regionale og internationale forbindelser til en mere almindelig købstad, der fungerede som centrum for den lokale handel og regionale administration, hvilket klart kommer til

udtryk på Nederdammen ved en gennemgang af brandtaksationen 1761.

Befolkningstallet holdt sig tilsyneladende stabilt, men antallet af skatteydere faldt, og erhvervs sammensætningen ændrede sig markant. I 1600-tallet udgjorde købmændene en tiendedel af skatteborgerne, men tegnede sig for halvdelen af skatterne. I 1761 var gruppen

blevet næsten halveret, mens deres andel af skatterne var reduceret til blot en femtedel. Det var altså ikke alene blevet en mindre gruppe. De enkelte købmænd var også forholdsmæssigt mindre formuende. Omvendt forholdt det sig med håndværksmestrene, der i 1570 tegnede sig for lidt mere end en tiendedel af skatterne mod næsten halvdelen i 1761 i takt med, at deres antal øgedes (Degn 2010, s. 111).

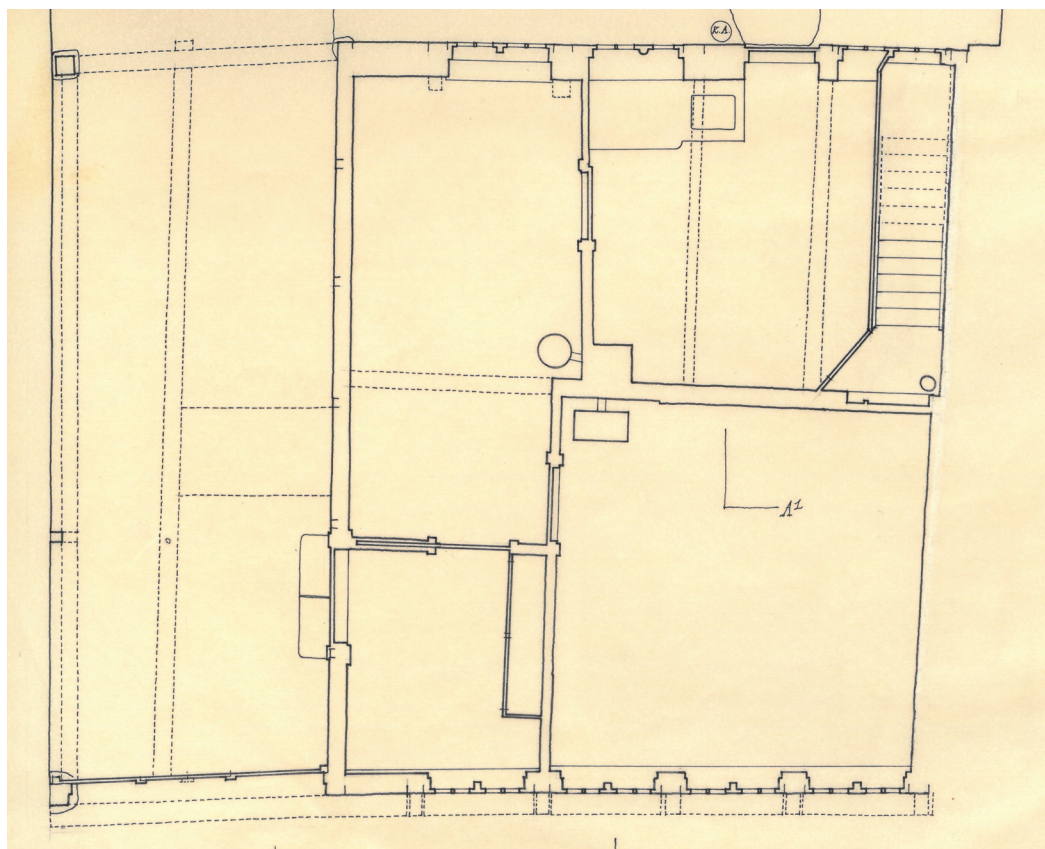

Fig. 14.

Steffen M. Søndergaards rentegning af stueetagen før restaureringen i 1976. Tegning: Nederdammen 33.

Drawing of the ground floor before the 1976 restoration by Steffen M. Søndergaard. Drawing: Nederdammen 33.

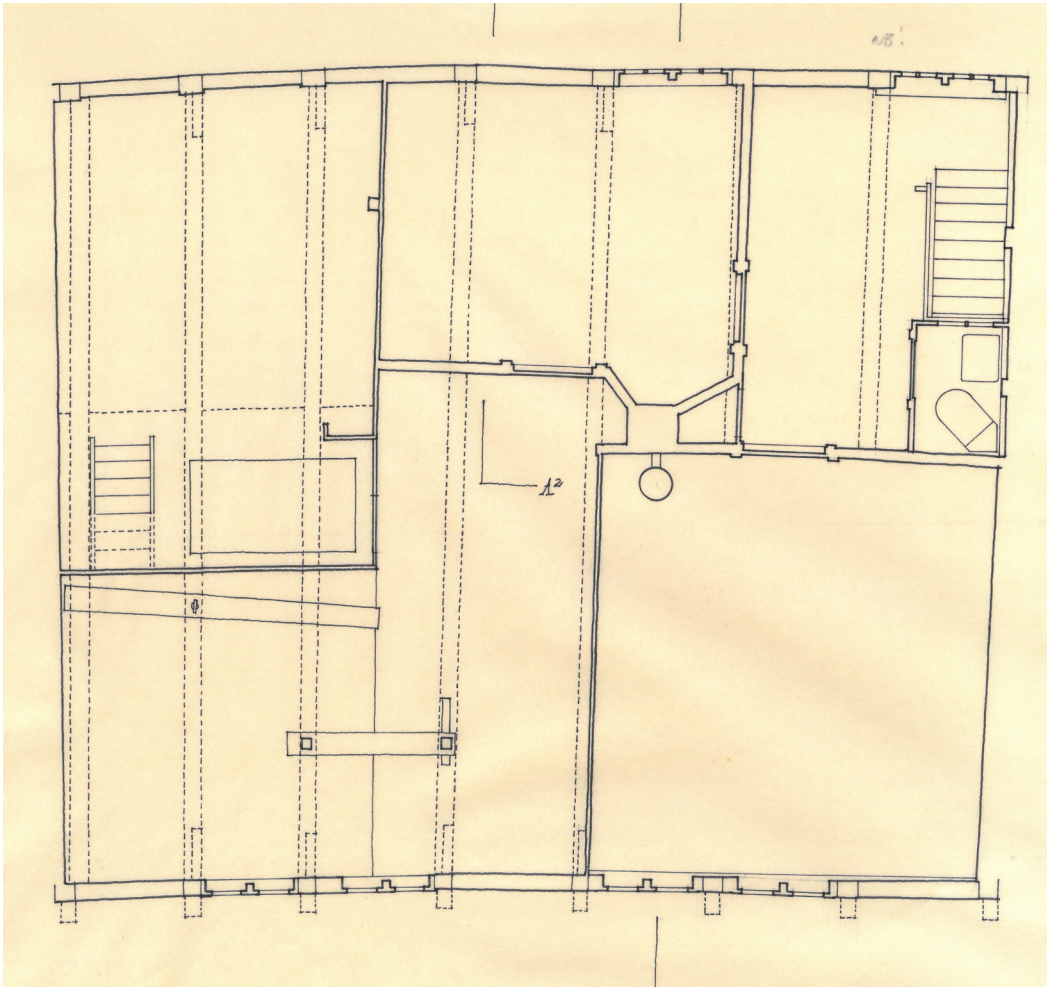

Fig. 15.

Steffen M. Søndergaards rentegning af 1. sal før restaureringen i 1976. Tegning: Nederdammen 33.

Drawing of the first floor before the 1976 restoration by Steffen M. Søndergaard. Drawing: Nederdammen 33.

Ejendommene på gaden sydside var i 1761 generelt større end på nordsiden, og flere af de tidligere grunde var lagt sammen (fig. 13). For flere af de store ejendomme nævnes det, at de var indrettet med stalde og bryggerhuse. Der var endnu et par købmænd eller kræmmere tilbage i gaden, men ellers var de fleste ejendomme ejet af håndværksmestre som f.eks. et par bagere, et par felberedere (garvere), en hjulmager, en snedker og en smed. Nederdammen 34 var fortsat indrettet som farveri, og flere af ejendommene fungerede desuden som værtshuse, bl.a.

Nederdammen 31 og Nederdammen 28.

I 1743 blev Nederdammen 33 solgt på offentlig auktion til barber og kirurg Jakob Henrik Schamvogel. Fem år senere overgik ejendommen til Hans Fogh som betaling af gæld, men allerede i 1752 solgte han den videre til feldberederen Gabriel Christensen Koch, som ifølge skattelisten boede i huset i 1754. Naboejendommen, Nederdammen 35, var ejet af hans far feldberederen Christen Pedersen Koch. I 1759 solgte Gabriel Koch Nederdammen 33 til sin svoger, Jens Thomsen Drejer, hvorefter førstnævnte drev værtshus på Nederdammen 28.

Drejerens hus

Jens Thomsen var året før han overtog Nederdamme 33 blevet gift med Cathrine Marie Christensdatter. Parret, der ikke havde børn, var de første ejere af huset, hvis hele husholdning kan findes i folketællingerne. I 1787 var den eneste anden beboer i huset en tjenestepige, hvilket også var tilfældet i 1801, hvor parret var blevet henholdsvis 71 og 64 år. Jens Thomsen Drejer døde i 1812, og året efter blev huset solgt på offentlig auktion til købmand Johannes Krag, der boede i Nederdammen 35.

Nederdammen 33 er i 1761-brandtaksationen beskrevet som et sidehus (længehus) til gaden i to etager og syv fag. I gården lå et tværhus i en etage og fire fag (fig. 13). I brandtaksationen er desuden en tilføjelse fra 1764, der viser, at huset med tilbygninger er forbedret for 60 rigsdaler af ejeren Niels Thomsen Drejer. I 1801-brandtaksationen er ejendommen da også forandret. Længehuset er beskrevet som syv fag med port i to fag og dertil et indbygget halvtag i to fag. I huset var der to stuer, et kammer, køkken og to kakkelovne. Tværhuset var nu i seks fag bindingsværk og indrettet til stald. I gården var der desuden et sidehus i tre fag, som var indrettet til tørvehus. I kraft af den forskellige

beskrivelse af ejendomme i de to brandtaksationer, er det sandsynligt, at det var Jens Thomsen Drejer, som etablerede portrummet.

Huset havde nu ændret funktion fra enkebolig til bolig for en håndværksmester. Man kan ikke vide, hvordan det tidligere baghus var indrettet, og om der også var stald i 1600-tallet, men det er muligt, at forandringen af ejendommen også kan hænge sammen med en øget agrar udnyttelse af byrummet i 1700-tallet. Vi ved, at grundstykkerne var flere og mindre i renæssancen, og at flere borgere havde stalde i udkanten af byen. Det er med andre ord muligt, at de mange større husdyr, især køer, som var opstaldet inde i bykernen i 1800- og begyndelsen af 1900-tallet ikke afspejler forholdene i renæssancebyen. I 1761 var en stor del af skellet mod Nederdammen 31 bebygget, så hvis der var adgang hertil, var det langt tilbage på grunden (fig. 13). Desuden var de to ejendomme ikke længere ejet af medlemmer af samme familie.

Før husets restaurering kom man via hoveddøren i portrummet ind i en forstue, som i begyndelsen af 1900-tallet var indrettet til vareudsalg i forbindelse med farveriet (fig. 14). Den var delt fra dagligstuen, som lå mod gården, af en yngre skillevæg. Før havde der efter alt at dømme været en ældre skillevæg længere tilbage i huset i forlængelse af husets gennemgående skillemur. Her var der nemlig indsat en bjælke, og gulvbrædderne var afsluttet ved et tværgående bræt. Huset havde altså tidligere været indrettet med en lidt større forstue og et rum af omtrent samme størrelse mod gården. Hvor gammel denne planløsning var, er uvist, men det er nærliggende, at den blev etableret i sammenhæng med portrummet, og at rummet ved siden af køkkenet var identisk med husets anden stue nævnt i 1801. Det nævnte kammer har sandsynligvis været placeret på

1. sal (fig. 15). Før restaureringen var der adgang hertil via en trappe ved østgavlen, som var adskilt fra køkkenet ved en bræddevæg, som endnu er bevaret i køkkenet. Halvdelen af husets 1. sal var indrettet som loft med en lem til portrummet. Her var der monteret et hejseværk på en kraftig, krumvokset drager af egetræ, der lå på andet bjælkelag, og som i dag støtter bjælkelaget i portrummet.

Husets ældste bevarede interiør er fra 1700-tallet. I stueetagen findes foruden hoveddøren to to-fyldingsdøre (med to jævnstore fyldinger) samt en en-fyldingsdør til køkkenet. Fælles for disse døre er, at de

har rundede spejlfyldinger med kvartcirkulære, konvekse hjørneafskæringer (fig. 16). En af dørene blev i 1976 fundet på loftet, og det er den eneste af de nævnte døre, som er symmetrisk, dvs. at fyldingerne har samme udformning på begge sider. Før restaureringen sad der desuden to alkovedøre med samme type fyldinger på 1. sal, hvor de var genanvendt som skabsdøre (fig. 17). Elmose beholdt heldigvis alkovedørene og brugte dem som skabsdøre på 2. sal. De rundede spejlfyldinger kendes især fra fine, senbarokke en- og tre-fyldingsdøre fra midten af 1700-tallet, mens to-fyldingsdøre igen blev almindelige med rokokoen og den

Fig. 16.

Dør fra 1700-tallet og etageovn fra empiren i husets dagligstue. Husets ældste døre har spejlfyldinger med konvekse hjørneafskæringer som denne, der blev fundet på husets loft. Døren er formodentlig fra de sidste årtier af 1700-tallet, men greb og lås er fra restaureringen. Foto 2022: Sydvestjyske Museer.

An 18th century door and an Empire style iron stove from the living room of the house. The older doors of the house had fillings with convex cornering like this one, found in the attic of the house. The door is probably from the last decades of the 18th century, whilst the door handle and lock date from the restoration works. Photo 2022: Museum of Southwest Jutland.

Fig. 17.

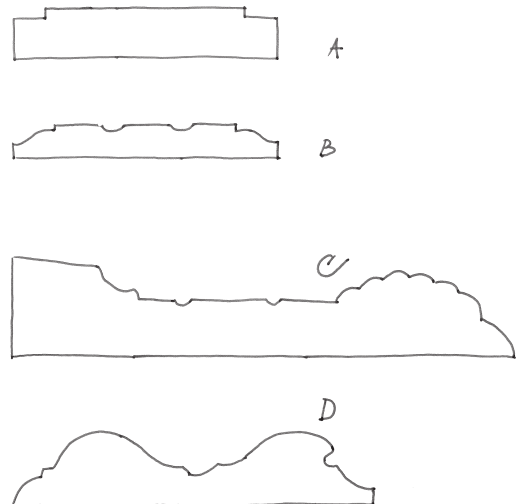
Alkovedøre med samme fyldinger som husets ældste døre. Før restaureringen var dørene som i dag genanvendt som skabsdøre. Foto 2022: Sydvestjyske Museer.

Alcove doors with the same panel type as the oldest doors in the house. Prior to the restoration, the doors had been re-used as cupboard doors, just as they are today. Photo 2022: Museum of Southwest Jutland.

Fig. 18.

Gerigter i Nederdammen 33 efter Søndergaard 1975. A: Sad i køkkenet, men findes ikke længere i huset. B: Fandtes flere steder i kombination med husets yngre to-fyldingsdøre fra begyndelsen af 1800-tallet, og den blev ved restaureringen brugt som gennemgående gerigt. C: Inderside af hoveddør. D: Yderside af hoveddør. Tegning: Sydvestjyske Museer.

Architraves from Nederdammen 33 after Søndergaard 1975. A: From the kitchen, but no longer found in the house. B: Found in several places in combination with the youngest two panelled doors in the house from the beginning of the 19th century - these were utilized during the restoration as the main architrave form for the house. C: The inner face of the main hall door. D: The outer face of the main door. Drawing: Museum of Southwest Jutland.

tidlige klassicisme i 1700-tallets anden halvdel (Engqvist 1990, s. 77-81). Det er således mest sandsynligt, at dørene i stueetagen er fra anden halvdel af 1700-tallet og formodentlig århundredets sidste årtier. Hoveddørens udvendige gerigter (fig. 18) er i profil desuden svarende til typer fra Sønderho, der er dateret til efter 1770 (Søndergaard 1980, s. 39-40).

I det nuværende portrum hænger en plade fra en norsk jernvindovn (fig. 19), hvis motiv i et andet tilfælde er dateret til 1739 (Nygård-Nilssen II 1944, s. 216). Det kan altså

Fig. 19.

Plade fra en norsk jernvindovn i portrummet fra Ege-land Jernværk. Ovnens er dateret til midten af 1700-tallet. Våbenskjold, monogrammer og kongeportrætter var et yndet motiv under enevælden. Motivet her er den kronede norske løve med hellebard omkranset af akantusblade. I toppen ses skyer og solgisel. Foto 2022: Sydvestjyske Museer.

Iron plate from a Norwegian Iron stove from the Egeland ironworks originally placed in the gate room. The oven dates to the middle of the 18th century. The use of coat of arms, monograms and royal portraits were popular motives under the absolutist monarchy. The motive here is the crowned Norwegian lion with a halberd surrounded by acanthus leaves topped with clouds and a sun mandala. Photo 2022: Museum of Southwest Jutland.

være resterne efter en af de jernovne, som blev nævnt i 1801-brandtaxationen. Opfindelsen af vindovnen er muligvis overset i forståelsen af boligkulturen. I modsætning til bilæggerovnen, der fyres og ventileres fra et tilstødende ildsted, fyres vindovne direkte fra det rum, som den står i. Det betyder også, at den kan placeres mere alsidigt, f.eks. i husenes overetage. Det er usikkert, om de første vindovne var kakkel- eller støbejernsovne, men typen kendes allerede fra omkring 1580 i Danmark (Nygård-Nilssen I, s. -76). Støbejernsovne var kostbare i renæssancen, men i 1600-tallet findes de udover på herregårdene også hos det højere borgerskab og enkelte velhavende bønder. I 1700-tallet bliver de mere udbredte blandt almindelige borgere og bønder, men der var egne f.eks. i midt- og vestjylland, hvor jernovne i første halvdel af 1800-tallet fortsat kun fandtes blandt de mest velhavende bønder (Hansen 2005). Husets anden jernovn nævnt i 1801-brandtaxationen stod enten i den anden stue, som formodentlig lå ved køkkenet eller i kammeret mod gaden på 1. sal (fig. 14 og 15).

Købmanden, avlsbrugeren og farverne

Nederdammen 33 og 35 fik fælles ejer, da førstnævnte blev købt af Johannes Krag i 1813. Få år forinden havde Nederdammen 35 været ejet af købmand Christen Koch, der var nevø til Jens Thomsen Drejers kone. Christen Koch var i sit andet ægteskab gift med Dorthe Andersdatter, og efter hans død i 1805, giftede hun sig med førnævnte Johannes Krag. I 1834 boede parret i Nederdammen 33 sammen med den 25-årige søn, Christian Koch Krag, og tre tjenestefolk. I Nederdammen 35 boede den ugifte købmand Marturin Krag samt fire lærlinge.

I 1841 overtog Christian Koch Krag, der var avlsbruger (landmand bosat i købstaden),

begge ejendomme, og ifølge folketællingen 1850 boede han i den større ejendom på Nederdammen 35 med sin hustru Dorte Maria (født Koch) og deres to børn Johannes og Johanne samt tre tjenestefolk. Nederdammen 33 var derimod lejet ud til en købmand.

En del af husets inventar kan dateres til første halvdel af 1800-tallet. På 1. sal sidder fire to-fyldningsdøre (fig. 20), der svarer til andre døre i byen fra de første årtier af 1800-tallet. Til dørene hører sandsynligvis kannelerede gerigter, som er karakteristiske for empiren (fig. 16 og 18/b). Den nøjagtige profil kendes ikke fra andre huse i Ribe, men lignende kanneleringer findes i Sct. Catharinæ Kloster, Sortebrødregade 3 og Torvet 19, der alle er dateret til århundredets anden fjerdedel (Søndergaard 1988, s. 50). Ved restaureringen blev denne type af gerigter med få undtagelser anvendt igennem hele huset.

En af de førnævnte døre sad før restaureringen i stuen på første etage. Inden for døren stod en fin norsk etageovn i empirestil (fig. 16). Ovn, som endnu er i brug, er fra Froland Jernværk. Modellen optræder i værkets katalog fra 1833, hvorfor den formodentlig er fra tiden lige før Ribe Jernstøberis grundlæggelse i 1848 (Nygård-Nilssen 1944, s. 256). I huset stod også to yngre cylinder- eller magasinovne, som netop var produceret på det lokale jernstøberi.

I 1852 solgte Christen Koch Krag Nederdammen 35 uden den tilhørende jord til farver Andres Lund gift med Karen Lund, hvorefter han og Dortea flyttede ind i Nederdammen 33. Af skødet fremgår en række servitutter, som var gældende i resten af Christen og Dorteas levetid. Gadedøren og forstuen i Nederdammen 35 skulle være til fælles afbenyttelse. Til gengæld havde Andreas Lund ret til at føre gødning, brændsel og hvad han ellers

Fig. 20.

Foto af den fine stue mod gaden. Døren som førte til husets dagligstue, der lå ved siden af køkkenet, var af samme type som dørene på 1. sal. Typen findes i flere af byens huse fra begyndelsen af 1800-tallet. Ovn, som står fortsat på sin plads, men er vendt. Foto 1967: Sydvestjyske Museer.

Photo of the good front room facing the street. The door, led into the main living room of the house, which was placed beside the kitchen, and was of the same type as the doors from the first floor. This type is found in several houses of the town from the beginning of the 19th century. The oven still stands in the same place but has since been turned. Photo 1967: Museum of Southwest Jutland.

havde brug for via porten i Nederdammen 33, hvorfra der i gården var en dør til nummer 35. Forbindelsen mellem de to forhuse kan ses på fotografier fra restaureringen i form af en blændet døråbning i stuen. Undtaget fra handlen var desuden husets to jernovne og gruekedlen, hvorfor det er muligt, at af de tidligere nævnte ovne oprindeligt har stået i Nederdammen 35.

Andreas Lund døde blot 31 år gammel i 1854, og to år senere giftede Karen Lund sig

med sin afdøde mands farversvend Rasmus Poulsen. I 1860 boede de i huset med deres tre børn, en tjenestepige samt lærlingen Iver Thomsen Iversen, der senere kom til at overtage farveriet. I Nederdammen 33 boede Dorteia Krag, der var blevet enke, fortsat med sine to børn samt to disciple, dvs. studerende ved Katedralskolen. I 1870 var begge børn flyttet, og Dorteia boede nu i huset med en tjenestepige og fire disciple. Farveriet i naboejendommen var i 1863 blevet overtaget af farver Kjeldsen, der var gift med afdøde Andreas Lunds datter Ellen. Også han døde i 1870 i en forholdsvis ung alder, og Iver Thomsen Iversen, som få år forinden var vendt tilbage til Ribe som farversvend, havde overtaget farveriet i 1869. Iver Th. Iversen var samme år blevet gift med Ane Margrethe Pedersen fra Nørre Farup (fig. 21), og i 1870 boede de på 1. sal i Nederdammen 35 sammen med en farverlærling. I stueetagen boede husets nye ejere, familien Blinkenberg, der i mange år forblev nære venner af familien Iversen (Ribe Stifts-Tidende 8/12 1851; 20/9 1863; 26/11 1869; 26/12 1870).

Farveriet

I 1876 overtog Iver Thomas Iversen og Ane Margrethe Nederdammen 33, hvor de ifølge folketællingen 1880 boede med deres tre børn, Elisabeth, Peter og Julie, foruden en farversvend og en tjenestepige. I 1888 blev familien imidlertid ramt af to dødsfald som følge af sygdom. I starten af året døde Ane Margrethe og godt et halvt år senere døde Julie blot ni år gammel. De resterende tre familiemedlemmer boede derefter alene i huset indtil Peter, der var i handelslære hos købmand Quedens, forlod byen (fig. 22). Farver Iversen døde i 1917, hvorefter frk. Elisabeth fortsat boede i huset, hvor hun i et vist omfang førte farveriet videre. Senest fra hendes tid fungerede farveriet også som

offentligt vaskeri, hvoraf vaskemaskinen af træ findes i Sydvestjyske Musers samling. Peter, der blev direktør i Københavns Fjerrenseri, døde af sygdom på en ferie til Sverige i 1930. Elisabeth forlod muligvis Ribe i 1936, da Farver Iversens skattebog her ophørte med at blive ført. Hun døde i hvert fald på Tåstrup Sygehus i 1943 efter nogle års sygdom (Ribe Stifts-Tidende 23/02 1888; 26/7 1888; 6. marts 1917; 4. sep. 1930; 17. nov. 1943).

Efter Elisabeths død blev huset arvet af hendes svigerinde Lilli Iversen (døbt Zölga Amalie). Lilli Iversen boede som tidligere nævnt i København og brugte Nederdammen 33 som sommerhus. I 1967 fortalte hun flere ting om sin svigerfamilies brug af huset. Soveværelset på 2. sal i den nuværende stue havde f.eks. været Iver Th. Iversens værelse, mens kammeret mod gården havde været Elisabeths. Peter og Lilli Iversen fik ingen børn, hvorfor Nederdammen 33, ligesom hendes lejlighed i København, gik i arv til en nevø i Norge, der satte huset på offentlig auktion i 1975.

Ejendommen har et af de bedre bevarede gårds- og håndværksmiljøer i privat eje i kraft af sit baghus, der står næsten intakt som et lille farveri og trykkeri fra slutningen af 1800-tallet. Mange af byens baghuse har for længst udtjent deres oprindelige funktion, hvorfor de helt naturligt er blevet fjernet eller inddraget til beboelse. Det er derfor beundringsværdigt, at Elmoose efter at have udført en mindre restaurering fik udvidet fredningen i 1987 til også at omfatte baghuset og gården.

Baghuset er opført som en grundmuret bygning, der måler ca. 9 x 7,5 m. Ved restaureringen blev de oprindelige åbninger genskabt, således at begge facader har

fire, trerudede toramme-vinduer (fig. 23). Vinduerne i sydfacaden er bygningens oprindelige. Lodposterne, der er firkantede med trekvartstafprofilerede hjørner, er

andre steder i Ribe dateret til første halvdel af 1800-tallet (Søndergaard 1986, s. 99). Vinduerne i nordfacaden er for størstedelen fra restaureringen, men med genbrug af lodposterne. Disse har en yngre profil end sydsidens i form af store hulkehlsprofiler og er formodentlig fra anden halvdel af 1800-tallet eller begyndelsen af 1900-tallet. Vinduerne er sandsynligvis ligeledes malet hvide i slutningen af 1800-tallet eller 1900-tallet, for de bevarede vinduer i sydfacaden har oprindeligt været grønne og senere grå. Fra gården er der adgang til huset via en grøn, tofløjet, fyldingsdør med et cirkelrundt felt i de øverste fyldninger. Over for den sidder en revledør mod haven. Alle rum har fortsat pikstengulve med undtagelse af det sydøstligste, der ligger over en mindre kælder.

Fig. 21.

Portræt af fru Ane Margrethe Iversen før 1880. Hun døde i 1888 formodentlig af sygdom, for få måneder senere døde også parrets yngste datter. Foto: Ribe Byhistoriske Arkiv.

A portrait of Mrs. Ane Margrethe Iversen before 1880. She died in 1888 most likely due to some illness, as the couple's youngest daughter also died just a few months afterwards. Photo: Ribe town history archive.

Fig. 22.

Portræt af Iver Th. Iversen og hans to overlevende børn frk. Elisabeth Iversen og Peter Iversen. Iver Th. Iversen døde i 1917, hvorefter Elisabeth fortsat boede i huset frem til 1930'erne. Hun døde i 1943, hvorefter huset gik i arv til hendes svigerinde Lilli Iversen. Fotografiet blev taget af Bodil Hauschildt o. 1900. Foto: Ribe Byhistoriske Arkiv.

A portrait of Iver Th. Iversen and two of his surviving children Miss. Elisabeth Iversen and Peter Iversen. Iver Th. Iversen died in 1917, after which Elisabeth continued to live in the house until the 1930's. She died in 1943, the house was then inherited by her sister-in-law Lilli Iversen. Photo taken by Bodil Hauschildt c. 1900. Photo: Ribe town history archive.

Huset er bygget mellem 1801 og 1866, hvorefter det optræder på matrikelkortet i sin nuværende form. Væggene er pudsede og hvidkalkede, men ifølge Søndergaards opmåling er ingen af skillevæggene i forbandt med ydermurene. Det er mest sandsynligt, at den nuværende indretning som farveri er skabt i forbindelse med farver Iversens overtagelse af ejendommen. En mere præcis datering samt en evt. oprindelig funktion vil man formodentlig kunne få

ved en gennemgang af brandtaksationerne yngre end 1801.

Bygningen er indrettet som et mindre farveri med blot en enkelt gruekedel til vask og farvning (fig. 24). Den fyres fra en lav fyrgrav, hvor der i loftet sidder en tragt til brændsel. Efter vask og farvning blev klædet skyllet i den skyllemaskine, som på bevarede fotografier ses ude i åen. Tørrerummet lå bag ved fyrgraven og blev

Fig. 23.

Baghuset set fra porten. Foto 2022: Sydvestjyske Museer.

The courtyard house seen from the gate. Photo 2022: Museum of South-west Jutland.

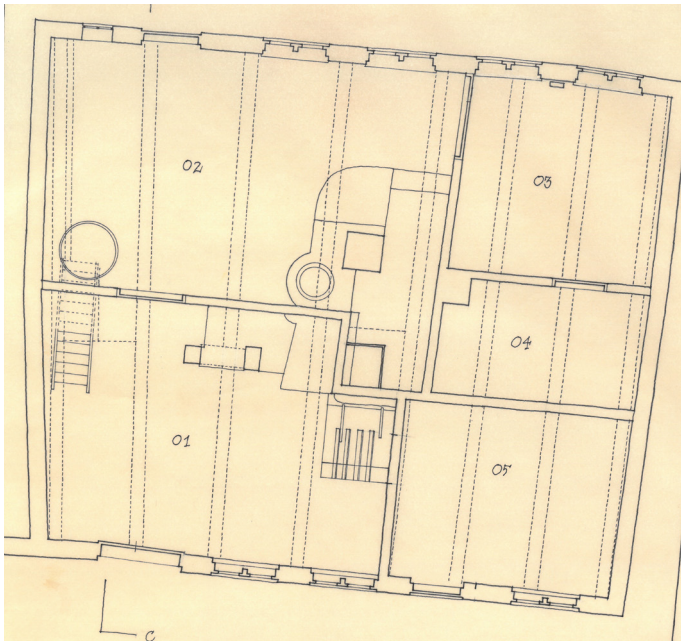

Fig. 24.

Steffen M. Søndergaards rentegning af baghusets grundplan fra 1975. Ved restaureringen i begyndelsen af 1980'erne blev husets oprindelige facade genskabt ved at erstatte døren i andet fag fra øst med et vindue. En indvendig dør blev igen åbnet mellem rum 1 og 5. Huset er fortsat indrettet som farveri. I rum 1 står resterne af farveriets presse. Rum 2 er indrettet med gruekedel til farvning og vask. Rum 3 fungerede vist nok som offentligt vaskeri i hvert fald i det 20. årh., og vaskemaskinen findes i Sydvestjyske Museers samling. Rum 4 var tørrerum, mens funktionen af rum 5, der ligger over huset kælder, er ukendt. Tegning: Nederdammen 33.

Steffen M. Søndergaards drawing of the courtyard house floorplan from 1975. During the restoration at the beginning of the 1980's the original facade of the house was recreated by replacing a door in the second bay from the east with a window. An interior door was reopened between room 1 and 5. The house is still furnished as a dye workshop. In room 1 there are the remains of the dye press. Room 2 is furnished with the dye cauldron for washing and dyeing. Room 3 most probably functioned as a public laundry, at least in the 20th century and the washing machine is part of the permanent collection at the Sydvestjyskemuseer. Room 4 was the drying room, whilst the function of room 5 above the cellar is unknown. Drawing: Nederdammen 33.

sandsynligvis opvarmet af en jernovn. Her kunne klæde eller garn hænges diagonalt mellem trætræmmer, hvoraf nogle endnu er bevaret. I husets forreste rum står den delvist bevarede presse, hvor klædet som den sidste del af processen blev lagt i pres mellem tynde metalplader.

Farver Iversen har fra sit værksted ikke været i stand til at lave alle klædebearbejdnings og farvninger, som f.eks. den komplicerede blåfarvning med indigo, der krævedes for at farve lysægte sort. Han solgte farve til hjemmefarvning, for i museets samling såvel som i huset findes kræmmerhuse med påtrykte opskrifter. I annoncer i Ribe Stifts-Tidende reklamerede han desuden for genbrugsgarn lavet af en blanding af gammelt vadmel, uldklude og god ny uld.

Konklusion

Nederdammen 33 udgør et eksempel på et mindre længehus fra renæssancen, som i

sjældnere grad er bevaret end periodens store og fornemme huse, der primært er opført som gavlhuse. Selvom grundstykkerne i renæssancens Ribe var ganske små, var bebyggelsen dog ikke mere fortættet end at det efter alt at dømme var almindeligt, at der lå mindre længehuse selv i byens hovedstrøg, som Nederdammen var en del af.

Huset blev opført mellem 1650 og 1653 som bolig for købmandsenken Ingeborg Nielsdatter Mulvad, mens hun fortsat boede i den store købmandsgård på naboejendommen Nederdammen 31. Det blev dermed opført i en kriseperiode for Ribe og Danmark som helhed, hvilket kom til udtryk i huset arkitektur. En stor del af byens bevarede bindingsværkshuse blev opført i årtierne efter bybranden i 1580, hvor byen oplevede sin eftermiddelalderlige blomstringstid, der i høj grad var båret af den internationale handel med stude. I modsætning til de ældre huse blev Nederdammen 33 opført i et spinklere bindingsværk af kombineret ege- og fyrretræ og med en mindre brug af fyldtømmer. Væk var også de udskårne dekorationer med undtagelse af de sparsomme mønstrede knægte, som havde været et egnsspecifikt karakteristikon for byens huse siden bybranden. Nederdammen 33 var dog stadig opført efter renæssancens byggeskik med et udkraget andet stokværk mod gaden og med højstolper mod gården.

Efter Ingeborg Nielsdatters død fungerede huset som enkebolig for yderligere to generationer af købmandsfamilien Mulvad. Købmændene og studehandlerne havde været dominerende i gaden i renæssancen, men deres antal blev reduceret i sammenhæng med byens økonomiske nedgang. Denne kulminerede i 1700-tallet, hvor håndværkermestrene i stedet blev dominerende i gaden.

Fra 1759 til 1813 fungerede huset som hjem for drejeren Jens Thomsen. Det var sandsynligvis i hans tid, at portrummet blev skabt, ligesom husets ældste interiør også stammer fra denne periode. Fra 1700-tallet blev huset ved slægtskab forbundet til naboejendommen Nederdammen 35. Først ved familien Kock og derefter familien

Krag. I 1816 fik de to ejendomme samme ejer, købmand Johannes Krag, hvorefter husene også blev fysisk forbundet. Det var sandsynligvis i denne periode, at det grundmurede baghus blev opført.

I 1853 blev Nederdammen 35 solgt til farvereren Andreas Lund. Farveriet, men ikke bygningen, blev overtaget af farvereren Iver Thomas Iversen i 1869, der året efter købte Overdammen 33 og flyttede farveriet hertil. Baghuset er fortsat indrettet som på farver Iversens tid, hvorfor det er et af de bedst bevarede håndværkermiljøer i byen. Ejendommen var i familien Iversens eje indtil 1975, hvor det blev købt af stadsingeniør Axel Elmose, der restaurerede først forhuset og derefter baghuset med hjælp fra arkitekt Steffen M. Søndergaard. Den indvendige istandsættelse tog udgangspunkt i husets ældste inventar fra de sidste årtier af 1700-tallet og de første årtier af 1800-tallet, mens huset udvendigt i det store hele fremstår som i slutningen af 1800-tallet.

Nederdammen 33 fremstår arkitektonisk mere uanseligt end mange af Ribes øvrige renæssancehuse, men dets kulturhistoriske værdi er mindst lige så stor. Huset er nemlig med til at udvide kendskabet til spændet i renæssancens købstadhuse, hvilket er vigtigt for at opnå en så korrekt og ikke idealiseret rekonstruktion af renæssancebyen som muligt. Artiklen er forhåbentligt også lykkedes med at vise gavnligheden af en komplementær brug af bygningsarkæologiske og historiske kilder. De historiske tekster kan gemme på nyttige svar på husenes datering og ændrede brug, ligesom de bevarede huse er med til at gøre de historiske fortællinger mere nærværende og relevante. Forhåbentligt vil stadig flere af Ribes historiske huse få deres historie beskrevet, for der er fortsat mange spændende opdagelser at gøre såvel under puds som i tekster.

Ejerliste

1545–1563 Hans Severinsen
1565–1569 Usse Hanskone (enke efter Hans Severinsen)
1569–1588 Fru Ide Munksdatter til Kappel
1588–1596 Mads Jensen Skodborg
1596–1624 Hans Nielsen Vandel
1624–1645 Daniel Iversen Vandel

Det nuværende hus

1650–1679 Ingeborg Nielsdatter Mulvad
1679–1683 Arvingerne efter Ingeborg
1683–1693 Marens Jesdatter Mulvad (datter af Ingeborg Nielsdatter)
– 1698 Christen Farwer
1699–1744 Ingeborg Christensdatter Mulvad (enke efter Christen Farwer, datter af Maren Jesdatter)
1743–1748 Jakob Henrik Schamvogel
1748–1752 Hans Fogh
1752–1759 Gabriel Koch
1759–1812 Jens Thomsen Drejer (Svoger til Gabriel Koch)
1813–1841 Johannes Krag
1841–1855 Christen Koch Krag (søn af Johannes Krag og Dorte Koch)
1855–1876 Dorte Maria Krag (enke efter Christen Koch Krag)
1876–1917 Iver Thomas Iversen
1917–1944 Elisabeth Iversen (datter af Iver Iversen og Ane Margrethe)
1944–1975 Lilli Iversen (svigerinde til Elisabeth Iversen)
1976–1999 Axel og Karen Elmose
1999–2020 Agnete Elmose og Niels Vad (datter og svigersøn)

Litteratur

Alrø Jensen 2013: Forsvundne huse og boder i Stenbo(de)gade. Foreløbige resultater fra udgravningen af Ribe Domkirkeplads. *Levende viden 1*, s. 28-36.
Degn, Ole 1971: *Livet i Ribe 1560-1700. I samtidige optegnelser*. Jysk Selskab for Historie nr. 25, Århus

– 1983: *Ribe 1500–1950. Scandinavian Atlas of Historic Towns no. 3*, Odense.
– 1987: Ejere og beboere i Nederdammen 31 i Ribe. *Mark og Montre 1986–87*, s. 154–168.
– 2010: Okseeksporten og anden eksport. Ribe Bys Historie 2, Esbjerg, s. 190–205.
Engqvist, Hans Henrik 1969: *Bevaringsplan Ribe*. Ribe.
Engqvist, Hans Henrik 1986: Jyske gavlhuse. *Grønnegade 12 i Ribe. Et gavlhus fra 1500-årene og dets historie* (Steffen M. Søndergaard m.fl.). Ribe.
Engqvist, Hans Henrik 1990: Døre og dørprofiler 1500-1850. *Bygningsarkæologiske studier*, s. 67–87.
Engqvist, Hans Henrik 1997: Ribe bindingsværk. *Bygningsarkæologiske studier*, s. 7–22.
Fritzboeger, Bo 1994: *Kulturskoven. Danske Skovbrug fra oldtid til nutid*. København
Hansen, Mogens 2005: Ovnplade fra 1600-tallet, fundet på Grindstedegnen. *Fra Ribe Amt*, s. 97–108.
Hyllestad, Nikolaj 1999: Akseporte. *Bygning – By og land*, nr. 43, s. 16–18.
Kinch, Jacob 1869: *Ribe Bys Historie Indtil Reformationen*. Ribe.
– 1884: *Ribe Bys Historie og Beskrivelser. Fra reformationen indtil Enevoldsmagtens Indførelse (1536–1660)*, Ribe.
Kroman, Erik 1974: *Ribe Rådstuedombøger. 1527–1576 og 1580–1599*, København.
Larsen, Ejner C. 1995: Nogle familier med rod i 1500-tallets Ribe: III. Slægten Vandel. *Personalhistorisk tidsskrift* 1995:1, s. 31-85.
Larsen, Ejner C. før 1997: Ribe tingbogsuddrag 1561–1660. <<https://www.brejl.dk/ribeting.html>> [tilgået d. 2. november 2022]
Madsen, Per Kristian 1987: Et middelalderhus på Nederdammen 31 i Ribe. *Mark og Montre 1986–87*, s. 126–153.
Mejborg, Reinhold 1888: *Gamle Danske Hjem*. København.

- Mulvad, Viggo 1989: *Mulvadslægten*. Silkeborg.
- Nielsen, Ingrid 1985. *Middelalderbyen Ribe*. Viby J.
- Nygård-Nilssen, Arne 1944: *Norsk jernskulptur*. Bd. 1 & 2, Oslo.
- Roussell, Aage (red.) 1966: *Danske slotte og herregårde*. Bd. 17, s. 309–316.
- Smith, Otto 1928: Ribe borgere 1660–c.1860. *Fra Ribe Amt 7*, s. 64–110; s. 302–356.
- Smidt, Claus M. 2018: De første fredninger. *Hele Samfundets eje. Bygningsfredning i 100 år* (Allan Tønnesen), s. 61–74, Odense.
- Søndergaard, Steffen M. 1980: *Gamle huse i Sønderho*. Fanø.
- 1986: Ribe-lodposte. *Bygningsarkæologiske Studier*, s. 93–100.
 - 1988: Klassicistiske huse i Ribe. *Bygningsarkæologiske Studier*, s. 27–52.
 - 2021: Renæssancebindingsværkshuse i Ribe. *Bygningsarkæologiske Studier*, s. 7–43.
- Vedsted, Jakob 1993: *Farvergården i Ebeltoft. En bygnings og et håndværks historie*. Ebeltoft.

Summary

Nederdammen 33 is an example of a medium sized terraced house from the Renaissance. This type of house is often preserved to a lesser degree than the large and more distinguished houses of the period, which were primarily built as large gable-houses. The house was built between 1650 and 1653 as a residence of a merchant's widow, Ingeborg Nielsdatter Mulvad, while she was still living in the large house on the neighbouring property of Nederdammen 31. Nederdammen 33 was built in a period of crisis for both Ribe and Denmark due to the Swedish wars among other things. The crisis is reflected in the architecture of the house.

During the Renaissance period the town had experienced an economic revival, which

was largely due to the international trade in steer exports. The preserved timber-framed houses in Ribe are by and large built in the decades following the great fire of 1580. In contrast to these houses Nederdammen 33 was built in a somewhat more modest and slenderer, timber-framed structure of combined oak and pine and with less use of angle bracing. Gone were also the carved ornaments, apart from the chevron-patterned brackets, which had otherwise been a local characteristic since the fire. Nevertheless, Nederdammen 33 was built according to Renaissance custom, with a second-storey overhang towards the street and with two storey high posts facing the courtyard.

After Ingeborg Nielsdatter's death, the house served as a residence for two more generations of widows of the Mulvad merchant family. The merchants had been quite dominant in the streetscape during the Renaissance, but their numbers reduced following the economic decline of the town which culminated in the 1700s. Artisan craftsmen then became the dominant residents of the street.

From 1759 to 1813, the house served as home of the woodturner Jens Thomsen. It was probably in his time that the gate was created, and the oldest interior of the house also dates from this period. From the 1700s, the house was connected by kinship to the neighbouring property Nederdammen 35. First though the Kock - and then the Krag family. From 1816 the two properties were both owned by merchant Johannes Krag, after which the houses were also physically conjoined. It was probably during this period that the workshop in the courtyard was build.

In 1853, Nederdammen 35 was sold to the dyer Andreas Lund. In 1869 the business

was taken over by Thomas Iversen who bought Nederdammen 33 the following year and started a workshop here. Today the workshop is one of the best-preserved artisan environments in Ribe. The property was owned by the Iversen family until 1975, when it was bought by city engineer Axel Elmoose, who first restored the residential house and then the workshop with the help of architect Steffen M. Søndergaard. The restoration of the interior was based on the house's oldest preserved interior from the last decades of the 1700s and the first decades of the 1800s, while the exterior of the house appears largely as it did at the end of the 1800s.

Noter

1. Konservator Teodora Boyadzhieva har i 2022 udtaget fem prøver fra forskellige stolper i Nederdammen 33 til mikroskopi og til spot-test. Den eneste ældre farve, som kunne observeres i prøverne, var en brun farve i kombination med organisk harpiks. Bindingsværket har altså været behandlet med trætjære tilsat et brunt farvepigment. Der blev efterfølgende udført en grundstofanalyse ved kemiske reagenser af én prøve, som kom fra portstolpen i andet fag mod gaden. Analysen fandt kun spor af jern, hvorfor en række sorte og brune pigmenter kunne udelukkes. Tilstedeværelsen af jern tydede på pigmentet van Dyke brun (også kaldet kasselbrun eller kølnerjord), som er et organisk pigment af en art brunkul.

Michael Alrø Jensen

Cand. Mag.

Museumsinspektør,

Sydvestjyske Museer

Tangevej 6b, 6760 Ribe

mi@sydvestjyskemuseer.dk

”Fri os fra Det Onde” – et pilotprojekt om Danmarks magiske beskyttelsesmærker (1550–1900)

Af Louise Hauberg Lindgaard

Mange steder gemmer bygninger og genstande på hemmelige tegn, der vidner om den magisk-religiøse forestillingsverden, som eksisterede igennem mange århundreder: de magiske beskyttelsesmærker. Mærkerne trækker ofte på kristne symboler og udgøres af forskellige mønstre, tegn og figurer, alle med det formål at beskytte mod ”Det Onde” - oftest trolddom. Om end forskningen heraf er et veletableret felt i særligt England, er området næsten uberørt i en dansk kontekst. Dette har afstedkommet et pilotprojekt, hvis resultater præsenteres her.

”**D**e fleste folk gjøre kors over helt brød, forend at de skjærer hul derpå, men jeg tror ikke, at de véd hvorfor.” (Kristensen 1980, s. 81, meddelt af ukendt person).

I dag fylder udøvelsen af magi næppe så meget i de fleste danskeres hverdag, men sådan har det ikke altid været. Sporene fra vores mere magiske fortid kan vi stadig se i form af de små hverdagsriter, de færreste af os nok kan se os fri fra at bruge fra tid til anden: krydse fingre, sige 7-9-13 og banke under bordet, sige ’prosit’ i forbindelse med nys eller gøre et ønske, når der pustes lys ud på en fødselsdagslagkage. Ofte har riterne oprindeligt haft til formål at bringe lykke

eller holde onde kræfter borte, men deres betydning er dog for de flestes vedkommende for længst gået i glemmebogen. Engang var de, og utallige andre, en helt fast del af hverdagen i det, man kalder for den magisk-religiøse forestillingsverden (Henningesen, 1982; Krogh, 2000; Wittendorf, 1988).

Det er dog ikke så let for nutidens mennesker at sætte sig ind i denne verdensforståelse, hvoraf magi var en fast bestanddel. Men, som arkæologen Knud Jensen skrev i 1962 i forbindelse med undersøgelser af nedsænkede jydepotters religiøse/magiske betydning: ”Vi må ... lade være med at se for »nutidigt« på sagen, men i stedet forsøge at sætte os ind i de gamles forestillingsverden.

Den var anderledes end vor; det magiske var en del af deres tilværelse. Meget af, hvad de foretog sig, var afhængig af magi, og det var en selvfølge for dem, at det skulle være sådan” (Jensen 1962, s. 424-425).

I perioden 1550-1750, som denne artikel hovedsageligt fokuserer på, mente man, at magien kunne påvirke menneskelivet på godt og ondt; den farlige, 'sorte' af slagsen var frygtet, og blev tilskrevet Djævelen og hans kumpaner – herunder særligt troldfolkene (dem, vi senere betegner som 'hekse').¹ Den sorte magi, også kaldet trolddom, kunne skabe sygdom, død og ulykker, så det gjaldt om at beskytte sig mod den. Til dette formål brugte de fleste mennesker den 'hvide' magi – også kaldet 'hemmelige kunster'. Mange gik med magiske amuletter, de enten fremstillede selv eller fik lavet af kloge folk, og ligeledes søgte man at beskytte de bygninger, man befandt sig i – både kirken og andre offentlige bygninger, men i udpræget grad sit eget hjem (Davies, 2017; Davies & Houlbrook, 2021; Henningsen, 1982; Ohrt, 1917). I den forbindelse kender man i Danmark blandt andet til husofre samt trylleformularer, men hvad med de magiske beskyttelsesmærker, der endnu stadig kan spores på bygninger og diverse genstande?

Forskningen i beskyttelsesmærkerne er i dag fremherskende i England, og rundt om i verden opstår løbende flere og flere selvstændige forskningsprojekter. Derimod er den danske forskning ud i emnet næsten ikke-eksisterende og kun sporadisk berørt over en 150-årig periode. Derfor igangsatte Sydvestjyske Museer pilotprojektet ”Fri Os fra Det Onde”, der havde til formål at undersøge, hvorvidt noget lignende forefindes i Danmark – og hvordan karakteren og omfanget af disse mærker adskiller sig fra de øvrige, europæiske fund.

I artiklen beskrives pilotprojektet og dets fund, og de danske, magiske beskyttelsesmærker sættes ind i en større, forskningsmæssig kontekst. Ligeledes gives der eksempler på mærkefund fra både pilotprojekt samt egne studier, og slutteligt opsummeres foreløbige konklusioner og perspektiver. Artiklen er ikke udtryk for en samlet og systematisk gennemgang, men et spadestik udi et nyt forskningsfelt i dansk kontekst, hvor foreløbige fund præsenteres. Det empiriske materiales omfang og beskaffenhed inviterer ikke til statistiske analyser, hvorfor dette gemmes til senere, større forskningsprojekter. I stedet skal bidraget betragtes som anledning til videre forskning i emnet.

Baggrund, forskning og teoretisk forankring

I forbindelse med Sydvestjyske Museers opbygning af HEX! Museum of Witch Hunt, der åbnede i sommeren 2020 i Ribe, var arbejdsgruppen bag museet på en række studieture for at drage inspiration. I den forbindelse besøgte vi udstillingen *Spellbound* på Ashmolean Museum i Oxford i december 2018, hvor jeg første gang blev bekendt med forskningsfeltet 'ritual protection marks', altså undersøgelsen af en række indridsede, udskårne eller påmalede symboler, hvis karakterer er apotropæiske (læs: ondtavfærgende). Under besøget satte jeg mig for at undersøge, hvad forskningen havde at sige om de danske forhold, og her blev jeg mødt med overraskende få henvisninger.

Forskningsfeltet 'ritual protection marks' (dansk: magiske beskyttelsesmærker) stammer fra England og ligger i krydsfeltet af arkæologi og historie. Mærkerne er godt nok fysiske efterladenskaber, men sjældent jordfund, og forefindes ofte på bygninger fra tiden efter reformationen. Studier af beskyttelsesmærkerne ses også ofte i sammenhæng

med øvrige studier af de såkaldte beskyttelses- eller modmagi-praksisser.² Oftest forekommer de i forbindelse med beskyttelse af hjemmet (herunder nedgravede dyreskeletter, 'witch bottles' og andre skjulte sager såsom sko og jerngenstande). Arkæologen Ralph Merrifield var blandt de første til at undersøge sådanne emner fra 1950'erne og frem, og hans bog *Archaeology of Ritual and Magic* fra 1987 fremstår stadig som et hovedværk i feltet (Merrifield, 1987).

Den første, der for alvor undersøgte beskyttelsesmærkerne i deres egen, forskningsmæssige kontekst var den engelske forsker Timothy Easton, hvis undersøgelser i 1970'erne og 80'erne resulterede i flere artikler om emnet i de følgende årtier. Easton påviste, at de tidlig-moderne mærker ikke blot var udtryk for graffiti, men mærker sat med ønske om magisk beskyttelse (Easton, 2016). Flere forskere byggede oven på Eastons studier, hvoraf særligt arkæologen Brian Hoggards bidrag tæller som nogle af de nyeste. Hoggard fokuserer dog ikke kun på beskyttelsesmærker, men også øvrig beskyttelses- og modmagisk praksis som nedgravning af lerkar, hestekranier og andre genstande (Hoggard, 2019). Flere af både Easton og Hoggards forskningsresultater er blevet kritiseret af historikeren Owen Davies, der gennem et nyligt studie af traditionelle beskyttelses- og modmagiske genstande og symboler påviste, at der er behov for et langt mere nuanceret syn på disse sager, og at visse, herunder placeringen af hestekranier, mindre sikkert kunne beskrives som magiske, når man konsulterede de skriftlige kilder i samtiden (Davies & Houlbrook, 2021).

Ligeledes har arkæologen og historikeren Matthew Champion rejst kritik af visse af Hoggards konklusioner, herunder særligt betydningen af den berømte passerrose

(*daisy wheel*), hvilket nævnes senere i denne artikel. Champion står også i spidsen for det store *English Medieval Graffiti Project*, der ved hjælp af utallige frivillige har indsamlet tusindvis af mærkefund fra engelske kirker – herunder mærker af apotropæisk karakter. De første fund herfra blev udgivet i 2015, og Champion fortsætter stadig arbejdet med kortlægning og forskning heri (Champion, 2015). Hoggard og Easton har, i modsætning til Champion, også undersøgt fysiske levn af magiske fund i en verdslig kontekst.

Til trods for fortsatte interne stridigheder i den engelske forskning synes alle dog at være enige om, at der i høj grad er blevet udøvet magi på britisk jord – også i form af beskyttelsesmærker. Ligeledes er forskningsfeltet i høj grad fokuseret på den tidlige moderne periode, særligt 1500–1600-tallet, hvor de fleste mærker er fra. I 2016 udgav Palgrave antologien *Physical Evidence for Ritual Acts, Sorcery and Witchcraft in Christian Britain...*, hvor både beskyttelsesmærker og andre former for beskyttelses- og modmagi blev behandlet (Hutton, 2016).

Om end studier i beskyttelsesmærker er mest dominerende i England, findes der også forskningsprojekter andre steder i verden, og hvert andet år samles de førende forskere til konferencen *Hidden Charms* i England, og de udgiver også de respektive papers.³ Dette projekt har i høj grad lænet sig op ad den engelske forsknings teoretiske grundlag. Foruden de engelske studier fylder undersøgelserne mest i Australien og USA, men her er dateringen af mærkerne fra 1700- og 1800-tallet – altså noget senere end de fleste danske. Derudover har det protestantiske England og Skotland i 1600–1700-tallet haft store overlap med den magisk-religiøse forestillingsverden i Danmark-Norge (Goodare et al., 2020).

I en dansk kontekst er forskningen udi beskyttelsesmærker i perioden 1550–1750 ganske undervældende. Dog forefindes der forskning i andre former for fysiske beviser på især beskyttende, magisk praksis, hvoraf nogle af de første studier heri stammer fra arkæologen Knud Jensens arbejde i sidste halvdel af 1900-tallet. Først med artiklen *Jydepotter under gulve i gamle stuehuse*, hvori Jensen gjorde op med tidligere tiders forestillinger om at anbringelsen af potterne udelukkende havde et praktisk formål. I stedet argumenterede han for, at betydningen heraf var langt mere nuanceret – og til tider magisk funderet:

”Det kunne altså se ud til, at nedlægning af ting under gulv i denne skiks seneste periode (tiden omkr. århundredskiftet) havde et rent praktisk formål. At dette formål ikke tidligere har været det primære, tyder imidlertid flere af de ældre eksempler på — ikke mindst de arkæologiske — og man bør jo heller ikke helt overse den del af de mundtlige beretninger fra ret sen tid, der direkte knytter en magisk hensigt til nedlæggelserne. Ud fra dette synspunkt kunne man fristes til at opstille den teori, at skikken først var ren magisk, men at den senere (vel op mod vor tid) blev en rent praktisk foranstaltning” (Jensen 1962, s. 423).

Efterfølgende forskede Knud Jensen også i andre fysiske levn af magibrug, herunder andre lerkar og hestekranier.⁴ Inden for de seneste årtier er mere skandinavisk forskning kommet frem, og særligt den svenske arkæolog Ann-Britt Flaks afhandling *En grundläggande handling: byggnadsoffer och dagligt liv i medeltid* er værd at nævne. I afhandlingen undersøger Flak 97 bebyggelser fra Danmark og Skånelandene fra middelalderen og tidlig moderne tid og påviser stor kontinuitet i magipraksissen gennem perioderne (Falk, 2008).

Blandt danske forskere findes mindre, lignende studier, der ligeledes undersøger kontinuiteten af magiske levn. Blandt noget af den nyeste forskning bør nævnes Morten Søvsø, Anne Louise Siggaard og Mette H. Søvsøs artikel *Om hugorme, dyrekranier og tordensten – bygningsofre og andre skikke med rødder i folketroen*, der ser på beskyttelsesmagiske genstande (her kaldet bygningsofre m.m.) fra Sydvestjylland over en længere periode, samt den folketro, fundene er udtryk for. Fundene holdes op mod områdets folkemindeforskning fra 1800- og 1900-tallet, og forfatterne har herigennem konkluderet, at mange magiske praksisser kan spores i fund fra jernalderen og frem gennem århundrederne – med visse variationer undervejs (M. Søvsø et al., 2016).

Endnu nyere er artiklen *Findes bygningsofre og andre arkæologiske spor efter religiøs/magisk praksis i middelalderen? – eksempler fra det sydvest- og sønderjyske område*, hvor arkæologerne Mette Søvsø og Anders Hartvig undersøger det ’forskningsmæssige tomrum’ af danske middelalderfund med religiøs/magisk betydning. Tidligere forskning har i høj grad fokuseret på hhv. førkristen og nyere tid, og artiklen søger derfor at bringe fokus på den mellemliggende periode. Forfatterne kommer her frem til, at de talrige fund vidner om, ”... at mange fænomener i store træk er gennemgående over en meget lang periode og muligvis skal ses som forestillinger og ritualer, der knytter sig til et agrart, førindustrielt samfund fremfor til et enten hedensk, katolsk eller protestantisk verdensbillede” (M. H. Søvsø & Hartvig, 2019).

Om end der aldrig er foretaget en egentlig undersøgelse af beskyttelsesmærker i en dansk kontekst, forefindes der enkelte henvisninger i mindre artikler og øvrige udgivelser. I flere af forfatteren Gorm

Benzons værker omtales nogle af de enkelte mærker sporadisk og selvfølgelig som enten lykkebringende eller ondtafværgende, men forklares ikke yderligere. Her er det på sin plads at pointere, at Benzons udgivelser ikke er forskningsværker, men i stedet populærkulturelle udgivelser, der baserer sine slutninger om folketro på baggrund af folkemindesamlingernes udgivelser.⁵

Filolog og religionshistoriker F. Ohrt henviser på samme vis adskillige gange til korsets ondtafværgende kraft i forbindelse med trylleformularer, men nævner ikke specifikt de fysiske mærker, der blev produceret i samme periode (Ohr, 1917, 1921, 1927). Dog er Ohrts omfangsrige samlinger af trylleformularer et uvurderligt indblik i den tidlig moderne periodes magipraksis, og har for denne forfatter flere gange bidraget til forståelsen af datidens magiske praksis og tankegang.

Af mere fysisk karakter nævnes visse beskyttelsesmærker i nyere arkæologiske artikler som i *Om hugorme, dyrekranier og tordensten...*, hvor der bl.a. beskrives et træfad med indskåret malteserkors, fremstillet i tidlig moderne tid (Søvsø, Siggaard & Søvsø 2016, s. 83). De ondtafværgende kors – herunder pentagrammet – behandles dog ikke særskilt i artiklen, men som en del af en mere overordnet, beskyttelsesmagisk praksis.

Kigger man længere mod nordøst til Norge, forefindes der udgivelser om norske beskyttelsesmærker – eller *symboler*, som forfatteren kalder dem – udført af højskoleunderviser Åsta Østmoe Kostveit. Først med bogen *Kors i kaka, skurd i tre* (Kostveit, 1997) og senest med *Folkekunst, tidtrøye eller magi* (Kostveit, 2018). Til trods for, at Norge hørte under Danmark i en stor del af den periode, projektet omhandler, er det

ikke muligt direkte at overføre Kostveits konklusioner til den danske kontekst. Først og fremmest er der tale om et helt andet datasæt, og dernæst savner Kostveits undersøgelse ofte mere præcis datering samt geografisk baggrund for koblinger mellem fund og folkløstiske tekster. Dog vil det på sigt være interessant at foretage transnationale, komparative studier mellem dansk og norsk tradition for beskyttelsesmærker såvel som andre områder inden for det tidligere danske rige.

Dette projekt er altså det første, der undersøger de danske beskyttelsesmærker i egen ret. Som historiker har en stor del af min interesse ligget i at undersøge, hvorvidt den magisk-religiøse forestillingsverden, der så ofte er nævnt i samtidens skriftlige kilder også kan spores i fysiske levn, men *også*, hvorvidt fysiske fund kan give anledning til nye opdagelser i det skriftlige kildemateriale. Min metode kan derfor bedst beskrives som en blanding af både historiske og arkæologiske tilgange, men af overvejende historisk karakter. Den teoretiske forankring og kendskabet til indhold i det samtidige, skriftlige kildemateriale blev bestemmende for, *hvor* der skulle ledes efter beskyttelsesmærker. Når så først fundene var lokaliseret og indrapporteret, blev de atter sammenholdt med de skriftlige kilder herunder særligt bekendelser og anklager i 1500–1600-tallets trolddomsprocesser samt opskrifter og besværgelser i Cyprianus'er, præsteberetninger om 'overtroisk praksis' fra 1700-tallet, og de senere folkemindeberetninger fra 1800–1900-tallet.⁶

Pilotprojektet "Fri os fra Det Onde"

Formålet med pilotprojektet "Fri os fra Det Onde" var at undersøge, hvorvidt der kunne findes eksempler på magiske beskyttelsesmærker i en dansk kontekst, og

dernæst hvor meget de havde til fælles med fundene fra særligt den engelske forskning. Med inspiration fra Matthew Champions store *English Medieval Graffiti Project*, hvor en hær af frivillige englændere har indrapporteret mærke- og graffitifund, ønskede vi på HEX! Museum of Witch Hunt at gøre forsøg med *citizen science*. Derfor oprettede vi først en mailadresse samt to dokumenter til download fra hjemmesiden. Ét om mærkernes udseende og betydning, og ét om den bedste praksis for lokalisering og indrapportering af mærker. Udvalget af mærker var baseret på mine egne, foreløbige fund samt de mest gængse fra andre europæiske studier.⁷ Gennem pressemeddelelser og øvrig mediedækning appellerede vi i oktober 2020 danskerne til at gå på 'mærkejagt' og dernæst indrapportere deres fund, som ville blive lagt i en forskningsdatabase med henblik på offentliggørelse en gang i fremtiden. Sideløbende ville jeg selv foretage sporadiske feltstudier, der kunne supplere i en forskningsmæssig kontekst.

Reaktionen på vores offentlige opfordring var god, og i resten af 2020 kom en god håndfuld indrapporteringer forbi vores mail-indbakke. Ligeledes fik jeg selv lejlighed til at foretage feltstudier i særligt Ribe og Horsens i slutningen af året og i foråret 2021. Grundet Covid-19-udbruddene var det desværre ikke muligt for mig at organisere hjemmebesøg i private huse, der skulle undersøges indvendigt, da min arbejdstid på dette projekt faldt sammen med de tilhørende nedlukninger. Da mærkerapporteringerne kontinuerligt og drypvist blev fremsendt, valgte vi på museet at holde projektet åbent resten af 2021. I skrivende stund har jeg modtaget 46 mærkefund fra hele Danmark, af varierende grad; nogle er detaljerede, andre blot et billede og en lokation, og nogle gennem mundtlig overlevering. Til trods for, at pilotprojektet

nu er bragt til ende, modtager museet stadig indrapporteringer om mærkefund, der bliver arkiveret til senere forskningsprojekter.

Om end de indkomne fund i kombination med egne fund ikke danner grundlag for større, statistiske analyser, er det dog muligt at sige noget generelt om de danske, magiske beskyttelsesmærker fra 1550–1750 og sætte dem i en større teoretisk, forskningsmæssig kontekst.

Hvad er magiske beskyttelsesmærker?

Måske man snarere skulle starte med spørgsmålet: hvad er 'magi'?

Gennem tiden har mange forskere søgt at svare på dette spørgsmål og kommer oftest til kort med hensyn til en egentlig definition. En af de nyeste betegnelser kommer fra religionshistorikeren Finn Stefánsson, der betegner magi som "Symbolske handlinger, der skal besværges kendte eller ukendte kræfter til at igangsætte eller øve indflydelse på hændelsesforløb, således at disse udvikler sig i en ønsket retning. Magi kan udføres ved brug af forskellige genstande eller ved fremsigelse af bestemte ord" (Stefánsson, 2012).

Jeg har valgt at betegne de omtalte mærker som 'magiske beskyttelsesmærker' eller blot 'beskyttelsesmærker'. Udtrykket er taget fra den engelske betegnelse 'ritual protection marks' og giver udtryk for både beskyttelse og brugen af magi til at opnå dette. Undertiden nævnes de også i forskningen som 'apotropaic marks', hvilket nok vil være det mest korrekte at tage udgangspunkt i – altså 'apotropæiske mærker' i en dansk oversættelse. Dog er det ikke et udtryk, der er let afkodeligt for de fleste mennesker, hvilket er uheldigt, når man ønsker at appellere til den bredere befolkning via *citizen science*.

Helt galt havde det dog været at betegne dem som 'heksemærker', hvilket man af og til bliver mødt med, og som i høj grad kendes fra den engelske pendant, 'witch marks'. Koblingen er fristende og udtrykket mundret, men har desværre ikke meget med det egentlige emne at gøre. Et 'heksemærke' betegner den type af mærker, man under trolddomsprocesserne i visse lande søgte at finde på den mistænkte krop som et led i en afsløringsprøve.⁸ Dertil kommer, at beskyttelsesmærkerne blev sat *mod* 'hekse-sene' - ikke *af* dem.

Mærkerne var netop et værn mod 'Det Onde' som en del af et større arsenal af beskyttelses- og modmagiske genstande og riter. I perioden 1550-1750, hvor trolddomsprocesserne rasede over Europa, bestod 'Det Onde' ofte i Djævelen selv, og dem, der mentes at have indgået en pagt med ham: troldfolkene. Frygten for deres trolddom og kobling til Djævelen samt dennes indblanding i den snarlige dommedag fik trolddomsprocesserne til at eksplodere fra midten af 1500-tallet.⁹ I årene 1450-1750 blev omtrent 100.000 europæere anklaget for at være troldfolk, hvoraf 40.000-60.000 blev henrettet. De fleste af de dømte var kvinder, men også mænd og sågar børn blev dømt. I Danmark-Norge blev mindst 1000 mennesker brændt på bålet, efter de først var blevet dømt som troldfolk. I langt de fleste danske sager var det - modsat manges fordomme - ikke kirken, der startede processerne, men helt almindelige mennesker - dem, der oftest også satte mærkerne (Kallestrup, 2015).

Forestillinger om trolddom og djævelpagter kan være svære at forholde sig til for nutidens mennesker, hvis forestillingsverden ligger meget langt fra den, der hørte trolddomsprocessernes tid til. Det er

formodentlig også en del af forklaringen på, at beskyttelsesmærkernes magiske betydningslag stort set er forsvundet i dag. Som forfatteren Gorm Benzons beskrev betydningen af kærestegaverne (blandt andet manglebrætter og banketærskler), der - næsten uden undtagelse - alle er prydet med et væld af beskyttelsesmærker:

"For mange moderne mennesker er mønstre og tegn på kærestegaverne kun tilfældigt krimskrams, som ser meget nydeligt ud, men som ellers ikke siger dem en smule. Undersøger man imidlertid de gamles symbolverden nøjere - den del af den, som endnu ikke er gået helt i glemmebogen, vil man se, at der er forbløffende god mening med hovedparten af dekorationerne, og at meget lidt skyldes et tilfældigt valg. Mange af tingenes tegn repræsenterer slet og ret magi af den gode, lyse slags" (Benzon 1979, s. 8-9).

Hvordan vurderer man så, om et mærke rent faktisk er et magisk beskyttelsesmærke - og ikke et udtryk for noget andet?

Rent indledningsvist skal det siges, at der findes mange typer af mærker på både ældre bygninger og genstande, og langt fra alle har noget med beskyttelsesmærker at gøre. Først og fremmest er der både tømmer- og bomærkerne, som ikke har nogen kobling til beskyttelse, men enten har funktion af arbejdsværktøj (fx nummerering) eller bestemmelse af ophav. Begge vil oftest være tydeligt og ordentligt udført, idet deres formål er at kunne afkodes let for andre mennesker, hvorimod beskyttelsesmærker kun behøver at kunne aflæses af personen, der har sat dem. For mærkesætteren har idéen været, at mærket i sig selv havde en bestemt iboende kraft.¹⁰ Det kan af og til være svært at adskille særligt bomærker fra beskyttelsesmærker, idet der af og til kan

findes overlap fx ved brugen af pentagrammer, der både kendes fra den ene og anden betydning.¹¹

Selv med de typer af mærker, hvor en tolkning umiddelbart burde være logisk, kan der opstå udfordringer. I foråret 2021 gjorde en kollega mig opmærksom på, at hun havde set nogle pudsige mærker på 'Det gule palæ' på Esbjerg Havn (fig. 1). Som en af Danmarks yngste byer forestillede jeg mig næppe, at esbjergensiske bygninger kunne have noget med magiske beskyttelsesmærker at gøre og

Fig. 1.

'Det gule palæ' på Esbjerg Havn. Datering: 1899. Foto og indrapportering: Mette Slyngborg.

Esbjerg Quarantine station. Date: 1899. Photo and source: Mette Slyngborg.

sagde, at hun nok ikke skulle regne med, at der var nogen forbindelse dertil. Ved nærmere eftersyn havde jeg dog sværere ved at være kategorisk afvisende.

Bygningen, der blev opført i 1899 af C. H. Clausen, har adskillige mærker på og omkring husets indgange. På billedet kan man se følgende klassiske mærker, der alle har en stærk kobling til magisk beskyttelse gennem historien: Over døren i midten ses en passerrose flankeret af to viekors på hver sin side. På selve døren ses adskillige Andreaskors – også på metaldelene. Der er altså tale om helt typiske beskyttelsesmærke-motiver på de helt typiske placeringer. Oprindeligt blev bygningen oprettet som havnens materialebygning og blev siden bl.a. brugt som karantænestation. Havde der været tale om en bygning med samme funktion fra 1500–1700-tallet, ville sådanne mærker forekomme ganske i tråd med tidens ønske om beskyttelse mod forgørelse. Her behøver man blot se nærmere på de ripensiske trolddomsprocesser for at se, hvor mange anklager om trolddom, der forbindes med havne og aktiviteter derpå (Grønlund et al., 1973). Men mærkerne på Det Gule Palæ er fremstillet i en helt anden kontekst flere hundrede år senere.

Som udgangspunkt udvandes mærkers magiske dimension jo længere op i tiden, man bevæger sig. Af og til forekommer det dog, at man finder beskyttelsesmærker ganske sent. Betyder det så, at man må gå ud fra, at mærkerne blot er udtryk for udsmykning eller en tradition, hvis betydningsmæssige ophav man længe har glemt? Ikke nødvendigvis. Konsulterer man 1800-tallets folke-mindesamlere, er det i al fald tydeligt, at den magisk-religiøse forestillingsverden stadig huserer mod slutningen af århundredet, om end den er aftagende.¹² Man kan sågar

argumentere for, at troen på magi og den bevidste udøvelse heraf aldrig rigtig forsvandt, og at den stadig eksisterer den dag i dag. Dog er det vigtigt at pointere, at det ikke blot er muligt at trække en lige 'betydningslinje' fra tidligere tiders magibrug til i dag. Oftest ændrer handlinger og symboler betydning gennem forskellige perioder, og man skal derfor være påpasselig med at drage sådanne kontinuitetsmæssige konklusioner – en faldgrube, man ofte støder på i de populærkulturelle fremstillinger af magipraksissens historie. Et fænomen, som historikeren Stephen Mitchell kalder "folkloristikkens problembarn" (Mitchell, 2014).

Så hvordan afgør man, hvilken betydning de enkelte mærker har? I sagens kerne er det reelt aldrig muligt at *vide*, hvorfor nogen i fortiden har sat mærkerne. Det ville jo kræve, at man kunne spørge personen ad. Det er dog muligt at sandsynliggøre betydningen ud fra principper om mønstre og hyppighed. Hvis man ser mange af den samme type mærker optræde på de samme bygningstyper, fra samme tidsperiode, på den samme type af lokationer, er der nok tale om en sammenhæng og ikke bare tilfældigheder. Det handler med andre ord om konteksten.

Med afsæt i Åsta Østmoe Kostveits kategoriseringer opererer jeg derfor med følgende betydningsmæssige opdelinger:

- A. Et magisk beskyttelsesmærke med decideret apotropæiske eller lykkebringende egenskaber
- B. Et mærke som velsignelse eller udtryk for religiøst tilhørsforhold
Et mærke, der er udtryk for tradition, og
- C. som måske har mistet sin oprindelige betydning
Et mærke, der er udtryk for udsmykning
- D. (og dermed ikke et beskyttelsesmærke)

Dertil kommer, at ét mærke kan have flere betydningslag på samme tid, hvilket nok ofte har været tilfældet. Som arkæologen Chris Wood beskriver det i forbindelse med studier af Andreaskorsets betydning: "The same thing can, at one and the same time, be decorative, practical, symbolic, devotional and protective!" (Wood 2019, s. 10).

I tilfældet med Det Gule Palæ er det svært at komme med en endelig vurdering af mærkernes betydning. Designeren bag – om det så er C. H. Clausen selv – har i al fald været bevidst om det symbolske ophav. Der kan ej heller blot være tale om at kopiere tidligere tiders byggestil, idet meget få renaissancebygninger har haft så stiliserede mærker udtrykt på disse placeringer. Dog er det usandsynligt, at designeren bag – i denne tidsperiode, på en offentlig bygning – vitterligt har ment, at mærkerne har haft magisk, beskyttende effekt, så der er nok tale om en mere traditionsbunden årsag eller alternativt en kombination af de to. Altså kategorien C eller D.

Hvem har sat mærkerne? Og hvorfor?

Koblingen af skriftlighed og magisk beskyttelse er ikke et nyt fænomen og ej heller begrænset til tiden efter reformationen (Imer, 2018; Mitchell, 2011). Dog er der en ganske god grund til at starte undersøgelsesperioden omkring 1550: kildesituationen. Både de bygninger og til dels genstande, som mærkerne findes på, samt de skriftlige kilder, der omtaler brugen af dem, er først for alvor bevaret fra denne tid og frem. Det betyder ikke, at der ikke forekommer fund fra tidligere perioder, men det er ikke denne undersøgelses fokus.

På grund af kildesituationen vil artiklen primært omhandle perioden 1550–1750. Dog

findes der også fund fra 1750–1900, hvilket stemmer overens med det faktum, at store dele af folketroen ikke blot forsvandt med de sidste formelle troldomsforfølgelser, men i stedet fortsatte langt op i tiden (bl.a. Elleby 2022).

Pilotprojektets periodiske afgrænsning ved 1900 skyldes, at det nyeste fund stammer derfra. En borger kontaktede mig i oktober 2020, idet han havde set et TV-indslag om

Fig. 2.

Et viekors på muremestervilla fra år 1900. Mærket er placeret ved husets bagindgang. Indrapporert af Kenneth Højland. Foto: Louise Hauberg Lindgaard.

Dedicational cross from a builder's villa, 1900. The marking is placed beside the back entrance. Reported by Kenneth Højland. Photo: Louise Hauberg Lindgaard.

'mærkejagt', og mente at have nogle på sit hus i Horsens. Dog var han noget i tvivl, grundet husets sene datering. Jeg valgte derfor at tage en tur til Horsens, hvor jeg både kunne besøge den omtalte muremestervilla og de to bykirker, Klosterkirken og Vor Frelser

Kirke. Ved nærmere inspektion kunne jeg konstatere, at der ganske rigtigt var tale om to flotte sæt viekors begge placeret ved den tidligere bagindgang (fig. 2). Placeringen og motiverne taget i betragtning peger på, at der formodentlig er tale om reelle beskyttelsesmærker – om end med en sen datering.

Om det er muremesteren selv eller en anden, der har sat mærkerne, vides ikke. Uanset passer det godt med forestillingen om de øvrige 'mærkesættere'. Alt tyder på, at beskyttelsesmærkerne er blevet sat af de mennesker, der har boet i husene eller brugt genstandene eller har bestilt det ved dem, der har fremstillet dem. Der er altså tale om bønder, borgere og håndværkere. Mere usandsynligt er det, at elitens folk selv har indridset mærker i deres bygninger, om end nogle nok har bestilt udsmykninger med smukt udskårne apotropæiske mærker. Dette ses fx ses på Lundegaard Herregård, hvor Ellen Marsvin i 1636 opførte en ladebygning, hvorpå der står udsmykket: "I H S Ellen Marsvin Anno 1636" (Dansk Center for Herregårdsforskning 2014, s. 35). IHS'et er et kendt kristusmonogram, som i dette tilfælde nok har været udtryk for både ønske om velsignelse og afskrækning af onde magter.

Viekorsene på muremestervillaen fra år 1900 er derfor med større sandsynlighed udtryk for overlevende folketro end tilfældet er med mærkerne på Det Gule Palæ i Esbjerg fra samme tid.

Hvor kan mærkerne findes?

De magiske beskyttelsesmærker blev brugt som værn mod 'Det Onde'. At folk derfor ofte anvendte dem som personlige amuletter, virker ganske selvfølgeligt. På den måde kunne man beskytte sig mod farer, der kunne ramme på éns vej såsom sygdomme, ulykker og trolddom. Men hvordan forholder det sig, når man ser på de bygninger,

hvori folk havde deres daglige gang – i særdeleshed deres eget hjem?

I 1597 udgav den skotske konge, Jakob 6., værket *Daemonologie*. Kongen, der var svoger til den trolddomsjagende danske konge Christian 4., beskrev heri truslen om trolddom, samt hvorfor og hvordan man skulle komme den til livs. Blandt andet beskrev han, hvor udspekulerede og farlige troldfolk kunne være, idet de kunne trænge ind gennem de mindste sprækker og åbninger:

"... *They will come and pearce through whatsoever house or Church, through all*

ordinarie passages be closed, by whatsoever open, the aire may enter in at." (James I., s. 32).

En sådan overbevisning har med al sandsynlighed gjort sig gældende i Danmark, i al fald hvis man konsulterer fundene fra perioden 1550–1900. Her finder vi gennem arkæologiske udgravninger og private renoveringsprojekter til stadighed nye husofre i form af alt fra dyrekranier, krukker med diverse indhold (fig. 3), forstenede søpindsvin og mønter i stolpehuller til hele kalve gemt på loftet – ofte placeret ved husets mere sårbare åbninger så som vinduer, døre, tagryg og ildsteder (M. Søvsø et al., 2016).

Fig. 3.

Jydepotte med hugorm, nedgravet under staldgulvet på en gård ved Gunderup ved Esbjerg. Datering: 1800-1849. ESM 185/65. Foto: Sydvestjyske Museer.

Jutish earthen ware pot with a viper snake buried under the stable floor from a farm near Gunderup. Date: 1800-1849. Photo: Museum of Southwest Jutland.

Det samme kan ses med beskyttelsesmærkerne, der kan findes på lignende lokationer. Der er også yderligere hjælp at hente fra det skriftlige kildemateriale. I retsdokumenterne til de danske trolddomsprocesser får man indblik i, hvad folk frygtede, at

Indhold	Antal
Menneskers sygdom	510
Kvægs død	339
Menneskers død	271
Hestes død og sygdom	157
Fårs død	157
Mælken fordærvet	104
Diverse ulykker	70
Køers sygdom	39
Svins død	27
Helbredelsesmagi	23
Uspecificeret	23
Korn	22
Fordærvet ølbrygning	21
Erhverv og næring	17
Djævlbesættelse	13
Ildspåsættelse	11
Forårsaget fattigdom	11
Gæs	7
Fiskeri fordærvet	5
Kærlighedsmagi	4
Bier	3

Tabel 1.

Tabel over vidneudsagn.

Table showing witness statements.

magi kunne påvirke i dagligdagen. Særligt i de enkelte anklager, som vidnerne i de respektive sager har fremført, får man syn for sagen. I sin afhandling *Da Djævelen var ude ... Trolddom i det 17. århundredes Danmark* har historikeren Jens Chr. V. Johansen lavet oversigter for vidneudsagnene i de jyske trolddomsprocesser i perioden 1609–1687 (Johansen 1991, s. 202–206). I landsdelens 464 processer blev der givet i alt 1714 vidneudsagn, hvoraf indholdet fordelte sig som det ses på tabel 1.

Det fremgår altså tydeligt, at frygten for den skadevoldende magi – trolddommen – ofte var forbundet med menneskers og kreaturers død og sygdom. Ligeledes fylder en stor del af anklagerne sager vedrørende fordærvet mælkeproduktion. Disse former for frygt fortsatte også mere eller mindre uændrede helt op i 1800-tallet, som det kan læses i de utallige folkeminder. Jeg formodede inden projektets start derfor, at størstedelen af de beskyttende mærker kan findes på placeringer med kobling til vidneudsagnenes indhold – en formodning, jeg kun er blevet styrket i undervejs i forløbet.

Uden på husene findes mærkerne ofte som en del af udsmykningen, gerne i forbindelse med hoveddøren eller porten (fig. 4). Ofte vil der på ældre byhuse også være murankre, hvorpå der kan være præget mærker. Huse fra 1500 og 1600-tallet kan også have træknægte, der ofte er sat kors i. Inde i husene findes mærkerne på de steder, man mente var særligt udsatte. Her er køkken, bryggers og soveværelse de mest oplagte rum. Placeringen i selve rummet var ofte der, hvor der kunne komme noget uønsket ind – altså i høj grad vinduer, døre og ildsteder, men også bjælker ved og på loftet. I kældre er de oftest fundet ved nedgangen til rummet.

På gårde findes mærkerne ofte som en del af udsmykningen, gerne i forbindelse med hoveddøren. Inde på gårdene kan der både findes mærker i hovedhus og længer. I hovedhuset vil mærkerne ofte være placeret samme sted som i husene. I længerne – ofte der, hvor man havde heste og kreaturer – vil mærkerne tit være på bjælker, indgangspartier og vinduer.

De fleste ældre kirker har murankre udenfor, og på disse kan der optræde Andreaskors. Derudover kan der forekomme mærker på stenene ved indgange og vinduer – også dem, der i dag er blændet af. Gamle gravsten kan også have mærker indridset eller malet på sig, men det forekommer dog sjældent. Inde i kirken kan der være mærker

Fig. 4.

Dørhammer fra 1688 på frilandsmuseet Glud Museum. Foto: Glud Museum.

A door hammer from 1688 from the Glud Open Air Museum. Photo: Glud Museum.

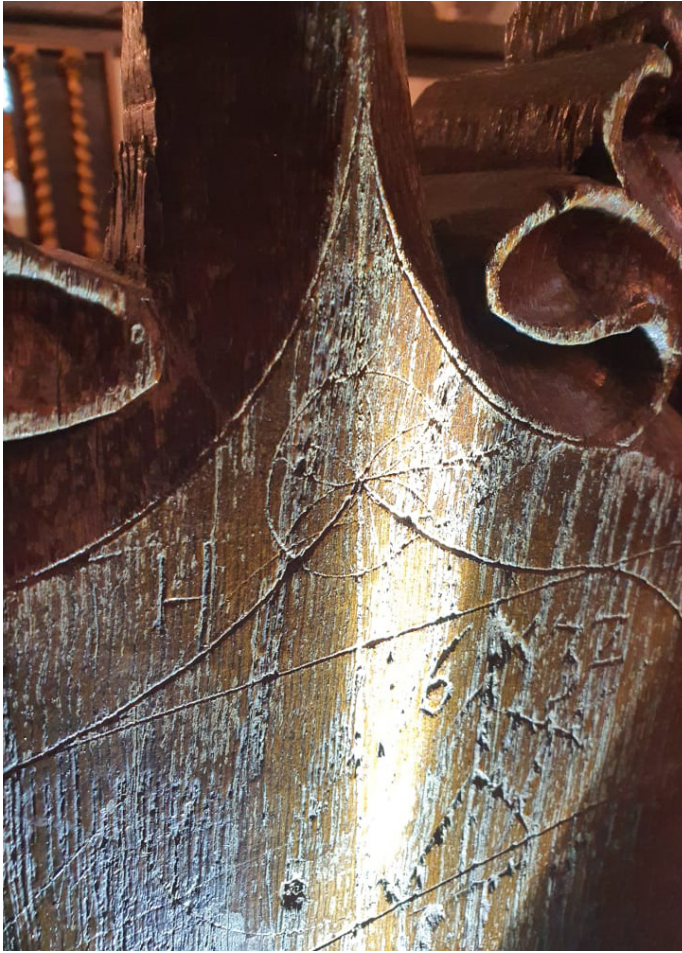

Fig. 5.

Indridset passerrose på én af kannikkestolene i Horsens Klosterkirke. Datering ukendt. Foto: Louise Hauberg Lindgaard.

A daisy wheel from one of the Canons stalls from Horsens Greyfriars church. Date: Unknown. Photo: Louise Hauberg Lindgaard.

på både vægge og inventar (fig. 5). Desværre er mange af væggene med tiden blevet kalket over og skjuler eventuelle mærker. Til gengæld er der i varierende grad bevaret gamle trædøre, trapper, prædikestole, bænke og kannikkestole, og sågar døbefonten kan være prydet med mærker. Hvis der er adgang til overetage, findes mærker ofte på loftsbjælker samt på væggen i trapperummet på vejen derop.

Magiske beskyttelsesmærker kunne også tjene deres formål på flytbare genstande – både personligt udstyr og løsøre. De fleste

kender til smykker med korsvedhæng, og særligt IHS-mærket som smykke var populært i renæssancen (se afsnit om kristusmonogrammer og Maria-mærker). Mærkerne kunne også optræde på amuletter både de fysiske og skriftlige. Sådanne figurerede ofte i de berygtede sorte bøger – i Danmark ofte betegnet som Cyprianus'er – der skulle være skrevet af magiudøvere selv.¹³

Bøgerne beretter også fra tid til anden om brugen af beskyttelsesmærker. Én af de bedst bevarede Cyprianus'er fra 1600-tallet må siges at være „Hexe- og Kunstbog“ fra

1663, der i dag findes på Det kongelige bibliotek. Heri kan der blandt andet læses om en kur mod forgjort – altså ødelagt ved magisk hjælp - smør eller mælk:

"Gør et trehjørnet ostekar af majrøn og skriv et kors midt på bunden med en skarp kniv, og i det ene hjørne med store bogstaver: IN IPSO - i det andet hjørne: CUM IPSO - i det tredje hjørne: PER IPSUM. Og runden omkring korset SUNT OMNIA." (Henningsen, 1969 s. 173).

Teksten fra de tre hjørner er den bagvendte rækkefølge af den klassiske, katolske remse "Per Ipsum, Cum Ipso, In Ipso" efterfulgt af "est tibi Deo Patri omnipotenti, in unitate Spiritus Sancti, omnis honor et gloria" (Ved Ham, og med Ham, og i Ham, tilkommer

der Dig, Gud Fader den Almægtige, i Helligåndens enhed al hæder og ære). Kombinationen af det katolske og 'det omvendte' er typisk magisk praksis i perioden. Alt, hvad der var katolsk, blev set som trolddom efter reformationen i det lutherske Danmark. Ligeledes havde man helt fra senmiddelalderen en idé om, at troldfolk gjorde alting omvendt af gode, kristne mennesker, hvilket man bl.a. kan se flere eksempler på i Albrecht Dürers berømte maleri "Heks rider omvendt på ged" fra omkring år 1500 (Petherbridge, 2013).

Særligt genstande, der kobler sig til husstandens daglige gøren og laden, synes at være berørt af beskyttelsesmærker – ikke mindst dem, der kobler sig til mælke- og ølproduktionen (fig. 6).

Fig. 6.

Halvdelen af tøndelåg eller -bund, med indbrændt malteserkors og paddehatlignende figur. Datering: Senmiddelalder eller renaissance. ASR M7727, 7990. Foto: Sydvestjyske Museer.

Half of a barrel lid or bottom, with a branded malta cross and a mushroom hat clad figure. Date: The Late Middle Ages or the Renaissance. Photo: Museum of Southwest Jutland.

De enkelte mærkefund

Denne artikel baserer sig på to grupper af mærkefund: de, der er blevet indrapporteret af borgere til pilotprojektet "Fri Os fra Det Onde" samt egne fund gennem selvstændige studier.

Gennem pilotprojektet modtog jeg 46 fund, der fordeler sig således¹⁴:

Nr.	Mærke(r)	Placering	Lokation	Datering	Kategori ¹⁵
1	2 x passerroser	Indridsede i træbjælke under taget	Vodder Kirke, Sønderjylland	Ukendt, men formodentlig senmiddelalder	A
2 + 3	2 x Andreaskors	Malet på to træplader fra husfacade	Privat hus. Fanø, Vestjylland	Ukendt, men formodentlig 1700-tallet	B eller C
4 + 5	1) 2 x viekors. 2.1) 1 x bogstavmærke. 2.2) 1 x bogstavmærke. 2.3) 2 x dyremærker	1) Indridset med passer på mursten ved gammel bagindgang. 2.1) Et 'K', der er trykt ind i en mursten på forsiden af huset. 2.2) En samling bogstaver (M + M + T?), der er ridset ind i hinanden, på forsiden af huset. Ligeså, længere henne, et 'A A'. 2.3) To indridsede fisk/havdyr på forsiden af huset	Privat hus, Horsens, Midtjylland	Huset er fra år 1900, og mærkerne er formodentligt indridset der	1) A eller C/D. 2.1) Formodentlig trykt ind i murstenen af praktiske årsager. 1.2) Formodentlig ikke beskyttelsesmærker, men personlige initialer. 2.3) Måske B (kristent symbol), men sikkert ikke beskyttende
6	1 x IHS	Centralt placeret i overliggeren på gammel port. Desuden læser teksten på overliggeren <i>"Gud bevar dite hvs al sin ære og alt hvad der inden for mon vere"</i>	Privat hus, Sæby, Nordjylland	1624	A eller B
7	1 x Andreaskors	Andreaskors på muranker	Osted kirke, Sjælland	Ukendt	B
8	1 x latinsk kors	Placeret i midten af en overligger til hovedindgangen på en gård	Det såkaldte "Stenstruphus" på Frilandsmuseet, København	1684	A eller B
9	1 x IHS	Placeret på døroverligger i indgangsparti	Privat hus, Odense	Ukendt, men bygningen er fra omkring 1677. Døroverliggeren ser tidssvarende ud	A eller B

10	1 x IHS	Placeret på bjælke i mølle	Svaneke Stubmølle, Bornholm	1634	A
11	1 x viekors, 1 x passerrose, 1 x Andreaskorskæde	Udskåret på manglebræt	Ikast, Midtjylland	1756	A eller B
12	1 x passerrose	Indridset (med passer) på mursten ved bagindgang. Udvendigt	Århus Domkirke, Midtjylland	? Umiddelbart har det været indridset længe (at dømme efter furerne), så et sted mellem 1550-1800	A
13 + 14	1) 6 x Andreaskors. 2) 5 x latinske kors.	1) Andreaskors indridset øverst i bindingsværket. 2) Latinske kors indridset i træknægtene	Privat hus, Ribe, Sydvestjylland	Ifølge FBB er huset dateret til 1597	A eller B
15	8 x Andreaskors	Otte murankre på samme hus	Privat hus, Randers, Midtjylland	Ifølge FBB er huset dateret til 1795	A eller B
16 + 17	1) 1 x pentagram. 1 x passerrose. 2) 1 x passerrose	1) Indridset på manglebræt. 2) Indridset på vævespjæld (samme sæt)	Fra privat hjem, Maribo, Lolland	1) 1882. 2) Formodentligt det samme	Begge: C
18	1 x latinsk kors. 2 x Andreaskors	Det latinske kors er udskåret i en osteske, og Andreaskorsene er indridset i dens håndtag	Fra privat hjem, Horsens, Midtjylland	Formodentligt 1700-tallet	A
19	1 x mønstermærke	Trekant med pilespids, indridset på træhøvl	Fra privat hjem, Varde	Midten af 1800-tallet	D - Bomærke
20	10 x passerroser. 1 x hjerte. 12 x Andreaskors.	Udskårne i trækiste (til opbevaring, ikke begravelse). Låsen er formet som et hjerte, der i engelsk forskning betragtes som ondtafværgende. (Easton, 2016, s. 50-52). Andreaskors indridset i jernbeslagene indvendigt	Fra privat hjem, Gladsaxe, Sjælland	1600-tallet	A
21 + 22	1) 1 x Maria-mærke. 2) 1 x Maria-mærke	1) Stort, omvendt W (med et ekstra V i), indridset over døren. 2) Stort, omvendt W, indskåret over det ene vindue	Fra privat hjem, Syd-Norge (dengang del af DK)	1600-tallet	A
23 + 24 + 25	1) 2 x sommerfuglekors. 2) 1 x IHS. 3) 3 x malteserkors.	1 + 2) Indridset på hver side over Bjælkehusets indgangsdør. 3) Indridset over bjælkehusets kælderlem	Fra privat hjem, Finnmark, Norge (dengang del af DK)	1620'erne	A
26 + 27	1) 1 x passerrose. 2) Pil-mærke.	1) Indridset i døren mellem gårdens køkken og bryggers (hvor der blev tilberedt øl m.m.). 2) I brolægningen i gårdrummet, pegende mod brønden (2 m lang)	Læsø Museum, Læsø	Gården nævnes første gang 1630, og mærkerne er formodentlig sat deromkring.	1) A 2) D bomærke/andet praktisk)

28	2 x passeroser	Udskåret i gulvsten, fundet under udgravning af Franciskanerklosteret i Svendborg.	Svendborg, Fyn	Formodentlig senmiddelalder	B
29	6 x Andreaskors	Indridset i bindingsværk, lige under taget.	Ribe, Sydvestjylland	Ifølge FBB er huset dateret til mellem 1525 og 1550	A eller B
30	1 x mønster	Et mønster med pil og firkant, indridset i mursten på husets langside	Privat hjem, Vejle	Ifølge FBB er huset fra 1822	D - Formodentligt bomærker
31	1 x IHS	Indskåret i mærketavle fra Pernille Lykkes Sjøleboder.	Odense, Fyn	1617	B
32 + 33	1) 1 x bogstavmærke. 2) 1 x sommerfuglekors.	1) Et indridset P eller D i en gammel bjælke, om hvilken det rygtes, at den aldrig må fjernes. Placeret ved indgangen til stalden. 2) Indridset ved indgangen til stalden, senere kalket over.	Privat hjem, Læsø	Formodentlig 1750-1850	1) Ukendt mærke, men muligvis A? 2) Formodentlig A
34	Indridsede tegn	4-5 "runelignende mærker" i bunden af en lysestage	Privat hjem, Faxe, Sjælland	Mellem 1750 og 1850	D - Formodentligt bomærker
35	1 x bogstavmærke	Bogstavet S indridset på kirkemur i mursten.	Løjt Kirke, Sønderjylland	Mellem 1550 og 1800	D - Formodentligt bomærker
36	1 x passerose	Udformet i brochesmykke. Borger oplyser, at dette smykke (og andre magen til) blev båret som alternativer til kors i mellemkrigstiden - med en slags "7-9-13-overtro."	Bramming, Sydvestjylland	~1918-1936	B eller C
37	Flere passerroser. Flere viekors. Flere Andreaskors.	Placeret rundt om porte og døre	Det Gule Palæ på Esbjerg Havn, Sydvestjylland	1899	C eller D
38	Indridsede bogstaver	Bag på altertavlens Jomfru Maria-figur. Bogstaverne kan tydes som XX og AW samt noget uklart.	Vor Frues Kirke, Odense	1492	A eller D
39 + 40	1) 1 x Andreaskors. 2) 1 x passerrose	1) Indridset i væg ved indgangen til døren. 2) Tegnet med passer (og blyant), og sidder på stolpe.	1) Teglværksbygningen, Den Fynske Landsby. 2) Vindmøllen, Den Fynske Landsby. Odense.	1) Slutningen af 1800-tallet. 2) Møllen er fra 1832, men mærket formodentligt noget senere	1) A eller C 2) A
41	1) 1 x Andreaskors i cirkel. 2) 1 x Andreaskors	1) På bindingsværkstolpe bagerst på huset, udvendigt. 2) Udvendigt, ved et vindue. Begge dele gamle, formodentligt sat ved opførelsen.	Fyn	1877	Begge: A eller C

42	Flere Andreaskors. Flere passerroser	På jernbeslagene på en gammel port	Eiler Rønnovs Gård, Odense Bys Museer, Fyn	Ifølge FBB er bygningen fra 1547	A
43	Flere passerroser. Flere Andreaskors. Flere øvrige symboler	Placeret uden på og inden for bygningen.	Københavns Rådhus, Sjælland	1892-1905	En blanding af C og D
44	Uvist antal passerroser	Placeret uden på og inden for bygningen. Skal nok ses som en til elementer fra folketroen	St. Laurentius tårnet, Roskilde, Sjælland	Ukendt, men må være mellem 1735 og slutningen af 1800-tallet	A
45	1 x IHS	Indridset i sølvstob (kande)	Rønnebjerg Storgård, Nordjylland (Fra Nationalmuseets Udstilling)	~1625	B
46	1 x bogstavmærke. 1 x mønster	Et K og R sammen + Cirkel, trekant og streger på skrå. Begge indridsede på søjler i kirken	Ribe domkirke, Sydvestjylland	1550-1800	D - bogstaverne er formodentlig initialer, mønsteret bomærke.

Tabel. 2.

Indrapporterede mærker.

Reported markings.

De indkomne rapporteringer fordeler sig ganske bredt geografisk, med et overtal af fynske og sydvestjyske fund. Iblandt er der en del IHS'er, Andreaskors og passerroser. Mærkerne er både på og i private samt offentlige bygninger samt flytbare genstande, oftest fra 1600-tallet eller senere – og endda langt op i 1800-tallet. Flere af mærkerne er heller ikke, hvad jeg vil vurdere som beskyttelsesmærker, men ofte bomærker eller andre ikke-magiske tegn. Slutteligt fordeler en del sig i flere grupper, der vil kræve personlig inspektion for at kunne sige noget mere præcist.

Foruden de indkomne mærkerapporteringer, har jeg selv løbende foretaget studier – både i 'felten' (bygninger og genstande) og via elektroniske ressourcer. Det er svært

at sætte et præcist antal på de fund, jeg selv har fremdrevet. De fysiske fund, jeg selv har opdrevet i 'felten', udgør et fåtal af samlede antal; Grundet begrænsede projektmidler har det ikke været muligt at opsøge så mange fysiske steder, som jeg gerne ville. Dog har jeg, på enkelte steder (udvalgt på baggrund af præciserede søgninger online), fundet en bred vifte af spændende mærker. Her fremstår Klosterkirken i Horsens som noget særligt, idet jeg her indenfor både lokaliserede indridsede passerroser, latinske kors, koncentriske cirkler og diverse kristusmonogrammer.

I det store og hele har jeg dog især brugt tid på de elektroniske og publicerede ressourcer, hvor jeg først og fremmest taget stikprøver i

museernes samlinger (SARA)¹⁶ og det store værk *Danmarks Kirker*,¹⁷ hvortil jeg har suppleret med billeder fra websiden Danmarks Største Kirkegalleri.¹⁸ Ligeledes har jeg fundet flere eksempler på både FBBs (Fredede og Bevaringsværdige Bygninger) database¹⁹ og www.arkiv.dk, hvor en del fotos samt beskrivelser uden illustrationer forekommer. En stor del af disse fund er svære at udtale sig om, før jeg har mulighed for selv at opsøge dem; nogle er ret tydeligt beskyttelsesmærker (bedømt ud fra datering, placering, mønster og proveniens), mens andre er mere usikre. Problematikken er ofte, at mærkerne betegnes meget forskelligt, hvilket gør dem svære at præcisere. I bedste fald anføres de som bomærker eller graffiti, men oftest står de anført som 'indridsninger', 'mønstre', 'tegninger' etc., eller blot som 'tegn på tidens

tand'. Det er derfor nødvendigt at foretage yderligere studier af disse 'fund', før der kan siges noget mere konkret om dem.

Desuden er det værd at bemærke, at det – grundet gentagne omgange af COVID-19-udbrud – i det store og hele ikke har været muligt at besøge private huse indvendigt, inden for projektets afsatte periode. Jeg har dog truffet aftaler om sådanne besøg til et senere tidspunkt.

Umiddelbart kan de forskellige typer af mærker i mine egne fund opsummeres således: Der er i både indrapporterede og egne fund en stor variation i kategorierne. Jo ældre fundene er, jo større sandsynlighed er der for, at de placerer sig i kategori A, B eller D. Kategori C er derimod ganske naturligt ofte repræsenteret blandt de nyere fund. Desuden

Mærketype	Antal	Heraf på bygninger	Heraf på bygninger
Latinske kors	42	24	18
Andreaskors	39	31	8
Viekors	6	2	4
Passerrose	53	2	51
Pentagrammer	7	1	6
Kristusmonogrammer	27	14	13
Maria-mærker	2	2	0
Hestesko	12	12	0
Stenriller	14	14	0
Ild-mærker	0	0	0
Diverse	26	9	17
I alt	228	111	117

Tabel. 3.

Typer af mærker.

Types of markings.

har jeg betydeligt flere tilfælde af mærker fra gruppe A og B i mine nyere fund (1750–1900) end de indkomne rapporteringer. Dette skyldes ganske givet, at jeg har målrettet min søgning derefter.

Hvad betyder mærkerne fra de danske fund?

De følgende afsnit beskriver typer af mærker, der allerede er identificeret i en dansk kontekst enten via indrapporterede mærkefund eller egne studier (Tabel 3). Et større, struktureret forskningsprojekt vil sikkert kunne afsløre endnu flere typer af beskyttelsesmærker og rumme både gennemgående samt regionsbestemte udformninger og fortolkninger. De fund, der indtil videre er gjort herhjemme, trækker alle på en kristen kontekst og kraft derfra. Faktisk er symbolerne oftest nogle, der er taget direkte ud af kirkens rum. Dette er helt i tråd med periodens opfattelse af et godt, kristent levned som et værn mod onde magter og en skæbne i skærsilden. I sin berømte visitatsbog fra 1543 gav biskoppen Peder Palladius "Om troldkvinder en formaning og undervisning", hvori han beskriver det således:

"Det skeer ikke end gerne gudfrygtige Folk udi deres Huse, at de faa Skade af Troldkvinder. Hav ikke uden Tro til Gud, og lær alle Dine Born Troen, og hold ingen losagtige eller Skændsels Folk eller Levnet i Dit Huus, hvad skal det gieide, at ingen Djævels Troldvinde skal kunne giore Dig Skade, enten paa Din Mælk eller Smor, eller paa Din Mandhold eller Førlighed, eller paa nogen Ting, Du haver i Dit Huus." (Helveg 1853-59, s. 581).

At det ikke var meningen, at den kristne beskyttelse skulle tages så bogstaveligt som udformningen af reelle mærker, var en anden sag, der diskuteres i næste afsnit. Realiteten var, at folk tog kirkens beskyttende symboler med sig hjem og stolede på, at de også der kunne trække på deres beskyttende kraft. Det ses blandt andet beskrevet i Anne Brades Bønnebog fra omkring år 1500, hvori hun skriver:

"Jhesu Christi kors hielæ mek [mig] oc være i dagh foræ mek oc offuer mek oc effter mek, so ath wvennem [wvennen], som ær dieuffuelen, flyer fra mek, ther han seer mek, i vors herre Jhesu naffn ..." (Ohr 1927, s. 343).

Det fleste mærker er 'hjemmegjorte' med knive, passere eller påmalet farve (og senere blyant), og ses sjældent som smukt, stiliseret udført. Ofte er de også mere eller mindre hemmeligt placeret, hvilket muligvis skyldes, at magipraksissen i visse perioder var strafbar eller, at man senere blev set som enfoldig og overtroisk ved troen på sådanne midler (Elleby, 2022). Undtagelsen her er de mange smukt udsmykkede indgangsportaler i pænere huse, gårde og slotte, der ofte har Kristus-monogrammer eller latinske kors indridset. Som i tilfældet med Ellen Marsvins ladebygning fra 1636 er der formodentligt tale om et ønske om velsignelse og tilkendegivelse af tro med en iboende forståelse af, at det også kan afværge Det Onde.

Forskellige korsformer

I 1844 skrev N. F. S. Grundtvig salmen *Sov sødt, barnlille*, hvori der står:

*"Med Fingrene grande
Slaa Kors for din Pande,
Med Guds-Barnets Røst
Slaa Kors for dit Bryst,
Saa skal ingen Djævel dig giæste"*

At korset - mere eller mindre bogstaveligt - kunne afværge djævl og andet ondt, var på daværende tidspunkt bestemt ikke en ny tanke. Som selve symbolet på kristendommen, blev korset gennem århundreder set som særligt apotropæisk, med sin egen iboende kraft. Historikeren Stephen Mitchell, der har skrevet en del om magi i Skandinaviens middelalder, fortæller blandt andet om en populær amulet fra 1200-tallet, hvorpå

ordene "Betragt Herrens kors; flygt, I fjendtlige magter" står indridset (S. Mitchell 2011, s. 49). Efter reformationen blev en sådan brug af korset fra både øvrighed og kirke set ned på som levn af katolsk praksis og dermed farligt for en rettroende protestant. Den berømte teolog Niels Hemmingsen gik endda så langt, at han hævdede, at sådan en praksis var gudsbespottende og bragte udøveren i fare for at fortabe sin sjæl til Djævelen – eller som han betegnede det: "Gud til foractelse / oc sig selff til fordømmelse" (Hemmingsen 1618, s. 78). Ikke desto mindre fortsatte brugen af korset som apotropæisk symbol og

var i høj grad populær under trolddomsforfølgelserne på alt fra bygninger til amuletter og hverdagens øvrige genstande. Helt op til tiden for folkemindesamlernes værker ser vi korsets effekt, som J. M. Thiele beskriver det: "På Fyn har almuen den tro, at man ved at tildanne små kors af ni slags træ og bære disse på sig, kan beskytte sig imod sygdomme" (Thiele 1968, s. 122).

Det er da også korsene i deres forskellige former, der forekommer oftest som magiske beskyttelsesmærker i de danske fund. Først og fremmest er der de latinske kors, som

Fig. 7.

Bindingsværksknægt af eg fra Ribe. Nederst er indridset et latinsk kors. Datering: Renæssancen. ASR M553, 554d. Foto: Sydvestjyske Museer.

Half-timbered oak brace from Ribe. A Latin cross inscribed at the bottom. Date: The Renaissance. Photo: Museum of Southwest Jutland.

Fig. 8.

Andreaskors på renæssancebygning i Sønderportsgade, Ribe. Nederst på træknægtene er der også indhugget latinske kors. Datering: Renæssancen. Foto: Louise Hauberg Lindgaard.

St. Andrews cross from a renaissance building, South Gate road, Ribe. At the bottom of the brace, a carved Latin cross. Date: The Renaissance. Photo: Louise Hauberg Lindgaard.

de fleste nok vil betegne som den klassiske korsform. Ofte optræder den på flere af 1500-1600-tallets træknægter, hvoraf en by som Ribe er særligt leveringsdygtig (fig. 7). Ofte ses sådanne kors enten i knægter over en indgang eller på knægter hele vejen rundt om huset.

Derudover ses de latinske kors ofte på personligt udstyr som smykker og indridset i dagligdagens genstande til fremstilling af mad og drikke fx bryggerkar, dejtrug og smørkærner, som den der nævnes i Cyprianus'en fra 1663. Skikken

fortsætter langt op i tiden og nævnes både i folkemindesamlinger fra 1800-tallet samt i forbindelse med genstande i museumssamlingerne. Blandt andet kan Nordjyllands Historiske Museum skrive om en smørkærne fra 1850, at "Låget er ornamenteret med et apotropæisk kors mod smørhekse og forsynet med korsformet greb". Her formodes der at være tale om et latinsk kors, men genstandsposten er ikke forsynet med billede.²⁰

Den korsform, jeg dog oftest er stødt på i dansk sammenhæng, er det x-formede Andreaskors

(fig. 8 og 9). I Gads symbolleksikon beskrives det således:

“Blandt de talrige korsvarianter med forskelligt budskab skal det X-formede Andreaskors nævnes, crux decussata, som apostelen Andreas skal være blevet henrettet på, og som ses som kærv på både forhistoriske knogler og på magiske redskaber som skal bortskræmme hekse...” (Biedermann 1991, s. 76).

Korset, der også kendes fra det skotske flag The Saltire, er også blevet set som et symbol

Fig. 9.

Muranker med Andreaskors fra Nederdammen 25b i Ribe. Datering ukendt. Foto: Louise Hauberg Lindgaard.

Wall anchors formed as St. Andrew crosses from Nederdammen 25b in Ribe. Date: Unknown. Photo: Louise Hauberg Lindgaard.

for Jesus, idet den græske stavemåde for Kristus var ΧΡΙΣΤΟΣ, der startede med bogstavet 'x'. Forkortelsen ses stadig i brug i dag, særligt til juletid, hvor 'Christmas' forkortes 'X-mas' flere steder – blandt andet på den velkendte, danske juleøl fra Royal Unibrew. Andreaskorsets betydning i forbindelse med udsmykning af private hjem og genstande har været genstand for megen diskussion gennem de seneste årtier, men er efterhånden blevet anerkendt som overvejende af apotropæisk betydning.²¹

Timothy Easton beskriver deres anvendelse således: "In houses and churches these are most commonly found on window stay bars and door latches. In Germany the temporary wooden centre posts of the barn entrances for the double doors to close against, known here as 'standards', were also incised with an X form to bar any misfortune" (Easton 2016, s. 54). De kendes også fra studier i apotropæiske symboler på støbejernsovne (Easton & Hodgkinson, 2013). Det er da også på jern, at de hyppigst optræder i de danske fund, særligt på murankrene.

Overalt i landet findes der hundredvis af murankre, der er udsmykket med Andreaskors – enten selvstændigt eller indkapslet af to vandrette streger. Betydningsmæssigt er der nok tale om en kombination af udsmykning og hverdagsbeskyttelse, hvor det var en nem måde at tilføje til husets beskyttelse mod onde kræfter, forstærket af jernets kraft (se afsnit om 'jernets beskyttelse'). Murankrene med Andreaskors kan ses på både kirker og boliger fra 1500-tallet og langt op i 1800-tallet. Som med så mange af de magiske beskyttelsesmærker må det formodes, at symbolernes betydning op mod 1900-tallet nok snarere trækker på tradition frem for et decideret ønske om magisk beskyttelse – eller også har betydningen

skiftet til en mere lykkebringende funktion. De korsprydede murankre kendes også fra både England og USA, og kan formodentlig findes adskillige andre steder. (Easton, 2016; Wood, 2019) Dog ses de engelske og amerikanske eksempler slet ikke i samme målestok som de danske, hvor de optager en stor andel af det samlede antal beskyttelsesmærker.

En anden korsform, der sjældent – om ikke andet i dansk kontekst – optræder som beskyttelsesmærke, er viekorsene (fig. 10). De kaldes også indvielseskors, idet de blev brugt ved indvielsen af en ny kirke. Der

findes da også stadig mange bevarede viekors i de danske kirker, men her er der næppe tale om beskyttelsesmærker, men regulære kirkeudsmykninger. I engelske fund optræder de jævnligt på lige fod med andre korsformer uden for kirkens standardiserede udsmykninger enten på kirkemure eller i private hjem, men udebliver i pilotprojektets og egne fund. Foruden tilfældet af viekorsene på den horsensianske villa fra år 1900 har jeg kun kunnet lokalisere dem på enkelte manglebrætter. Muligvis ville en større undersøgelse – blandt andet af andre museers samlinger af genstande - kunne fremvise andre resultater.

Fig. 10.

Viekors fra Verving Kirke ved Odense. Datering: Sengotisk. Foto: Arnold Mikkelsen, Nationalmuset.

An inaugural cross from Verving parish church near Odense. Date: Late Gothic. Photo: Arnold Mikkelsen, The National Museum of Denmark.

Passerroser

Et af de mest omdiskuterede og velrepræsenterede magiske beskyttelsesmærker er det symbol, jeg har valgt at henviser til som 'passerrosen' (fig. 11, 12 og 13). Egentlig en norsk betegnelse beretter beskrivelsen om en blomsterform, der er tegnet med en passer. På engelsk kaldes den ofte 'daisywheel' eller 'hexafoil', men er også kendt som 'livets blomst'. Selve symbolet har eksisteret i århundreder og kendes blandt andet fra antikkens Rom, hvor betydningen oftest tilskrives solsymboler. Senere i middelalderen findes der eksempler på passerrosen overalt i Europas kirker og efterfølgende også i private hjem.

Mærkets symbolik har længe været diskuteret i forbindelse med beskyttelsesmærker, men er efterhånden bredt accepteret som værende apotropæisk (Hoggard 2019, s. 75). Matthew Champion mener, at symbolet skal ses som en form for spirituel og religiøs beskyttelse til mærkesætteren (Champion 2015, s. 44), mens Brian Hoggard og Timothy Easton mener, at

Fig. 11.

Passerrose og begyndende cirkler, indridset ved døren mellem bryggers og køkken. Fra hus på Læsø fra 1600-tallet. Foto og indrapportering: Anna Søe.

A daisy wheel with possible encirclements, carved into the door between the scullery and the kitchen. From a house on the island of Læsø dating from the 17th century. Photo and informant: Anna Søe.

Fig. 12.

Passerrose, tegnet med blyant, tæt ved døren. Fra inder siden af fængselscelle i St. Laurentius-tårnet i Roskilde. Foto og indrapportering: Anna Søe.

Daisy wheel, drawn in pencil, close by the door. From the inside of a prison cell in the St. Laurentius tower in Roskilde. Photo and informant: Anna Søe.

det ondtåfværgende symbol skal ses som 'dæmonfælde'. Ved at trække sin kraft på sit endeløse design kunne de fange dæmoner, som ikke kunne bryde ud, når først de var fanget (Hoggard 2019, s. 85). I et onlineforedrag fra 2021 argumenterede Champion for, at passerrosen i virkeligheden var en kors-variant, idet han kunne fremvise tidlige eksempler på en sådan anvendelse i flere af middelalderens kirker. Dette fjernede dog ikke den apotropæiske effekt - tværtimod. I stedet mener Champion, at man skal se passerrosen som én af flere korsformer, hvor kraften - altså den magiske beskyttelse - kom fra selve korset, og ikke de individuelle former, det end måtte have (Champion, 2021). Umiddelbart er jeg tilbøjelig til at give Champion ret set i lyset af de danske fund, hvor passerrosen af og til optræder som erstatning for viekorsenes mere klassiske placeringer fx på alterdisken eller murene, hvor viekorsene stadig kan findes (fig. 13 og 14). I denne sammenhæng er der dog ikke tale om reelle magiske beskyttelsesmærker, men snarere velsignelser med iboende beskyttelse via korsets kraft.

Fig. 13.

Passerrose som viekors i Kølstrup Kirke ved Kerteminde, dateret til o. 1500. Foto: Arnold Mikkelsen, Nationalmuseet.

Daisy wheel utilized as a devotional cross in Kølstrup parish church near Kerteminde, dated to c. 1500. Photo Arnold Mikkelsen, The National Museum of Denmark.

Åsta Kostveit beretter, at passerroserne, som hun kalder seksbladsroser, ofte forefindes på genstande i forbindelse med mælkeproduktion, hvilket også er tilfældet for Danmark. Det bliver synligt, når man søger de danske museumssamlinger igennem, hvor det blandt andet myldrer frem med gamle oste- kar og smørforme, der er prydet med passerroser (fig. 15). Dog forekommer de i langt højere grad som karvsnit på kærestegaver fra midten af 1600-tallet og op til slutningen af 1800-tallet. Gaverne tog ofte form af manglebrætter, spånæsker, banketærskler og syskrin (fig. 16), og mærkernes formål var her at overlevere sin hjertes udkårne enhver form for beskyttelse og lykke (Benzon,

1979). Sandsynligvis har symbolerne på kærestegaverne såvel som andre beskyttelses- mærkerne ændret betydning over årene og gået fra ondtavfærgende til lykkebringende for til sidst at blive udtryk for en tradition, de færreste kender betydningen af. Her behøver man blot at tage et kig i mange af landets genbrugsbutikker, der som regel indeholder et manglebræt eller to med diverse symboler på, ofte udført i 1900-tallet. Selv købte jeg sidste år et manglebræt med passerroser i en ripensisk genbrugsbutik og spurgte den ældre ekspedient, om hun vidste, hvad symbolerne betød. "Åhr, ikke noget", sagde hun. "Det pynter. Sådan så de også ud i mit barndomshjem."

Fig. 14.

Passerrose på alterdisk i Endelave Kirke, dateret til 1697. Foto: Jesper Weng, Nationalmuseet.

Daisy wheel on an altar paten from Endelave parish church, dated to 1697. Photo Jesper Weng, The National Museum of Denmark.

Fig. 15.

Osteform i fyrretræ, dateret 1825. I bunden ses en stor, indskåret passerrose. NJM 7699. Foto: Nordjyllands Museum.

Pine wood cheese form, dated to 1825. On the bottom there is a large incised daisy wheel. Photo: The Historical Museum of Northern Jutland.

Fig. 16.

Syskrin i egetræ med nålepude. På låget udskåret englehoved samt santolaroser med hjerter, nederst to passerroser på ydersiderne. Datering: 1600-1700-tallet. ASR M1134, 1135. Foto: Sydvestjyske Museer.

Oak sewing box with needle pillow. On the lid, a carved angels head and triskelion with hearts, at the bottom two daisy wheels on the outer side. Date: 17th-18th century. Photo: Museum of Southwest Jutland.

Pentagrammer

I Gads symbolleksikon beskrives pentagrammet således:

"I Japan strør man salt på tærskelen for at den skal afværge dødsånder. I Europa skar man mange steder et pentagram i den, hyppigere dog i bjælken eller døren" (Biedermann 1991, s. 159).

Af alle de magiske beskyttelsesmærker er pentagrammet nok det tegn, de fleste danskere vil kunne identificere – foruden det latinske kors. Pentagrammet, der har en godt 5000 år lang historie bag sig, kobles i dag ofte til moderne hekse og udøvelsen af trolddom. Derimod havde tegnet betydning af kristent symbol i perioden 1550–1750, hvor dets fem takker symboliserede Jesus' fem sår på korset: nagler på hænder, nagler på fødder og

såret efter Sankt Longinus' lanse (Champion 2015, s. 47-52).

Pentagrammet var et velkendt, stærkt apotropæisk mærke over alt i den vestlige verden, herunder Norden. I Norge gik mærket også under navnene "alvekors, hekselås, tussemerke, nissemerke, murukross og markors" (Korsveit 1997, s. 78), hvilket ligeledes kendes fra Danmark. Ofte blev mærket brugt til decideret at holde troldfolk borte.

I projektets indrapporterede fund spiller pentagrammet en ganske lille rolle. Derimod har jeg selv gjort opdagelser på de oftest flytbare genstande – herunder gammelt kirkeinventar, drikkekrus, smørkærner og smykker (fig. 17 og 18). Det er ganske sandsynligt, at et større forskningsprojekt også vil vise langt flere tilfælde af pentagrammer i en dansk kontekst.

Fig. 17.

Pentagram, flankeret af adskillige andre bo- og beskyttelsesmærker, indridset på den gamle kirkedør i Endelave Kirke. Datering: Ukendt. Foto: Louise Hauberg Lindgaard.

A pentagram flanked by several other owner- and protective markings, carved into the old church door of Endelave parish church. Date: unknown. Photo: Louise Hauberg Lindgaard.

Fig. 18.

Munkesten fra Ribe Nørreport med indridset pentagram. Mørtelspor indikerer, at den har været muret ind, så pentagrammet har været skjult. Datering: Senmiddelalder. ASR 1108x53. Foto: Sydvestjyske Museer.

Early medieval brick from Ribes North Gate with an inscribed pentagram. Traces of lime mortar indicate that the brick face has been enclosed in the brickwork, so the pentagram must have been hidden from sight. Date: The Late Middle Ages. Photo: Museum of Southwest Jutland.

Kristus-monogrammer og Maria-mærker

Som erstatning for én af de mange korsformer kunne man også trække på kraften fra magiske bogstaver, der symboliserede enten Jesus eller Jomfru Maria.

Kristus-monogrammer kunne skrives på flere måder, men ses i dansk kontekst oftest som et IHS-mærke:

"Bogstaverne IHS, forkortelse for Ihesus (egentlig misforstået latinisering af det græske IHC eller IHΣ af IHΣΟΥΣ) og undertiden tolket som »I(esus) H(ominum) S(alvator)« (Jesus, menneskenes frelser), eller som »I(n) H(oc) S(igno) vinces)« (ved dette tegn skal du sejre)" (Benzon u.å., s. 3).

Pudsigt nok er IHS og andre Kristus-monogrammer ikke noget, der optræder så ofte i de engelske studier, men ganske ofte i de danske fund. Faktisk er det et af de mærker, jeg oftest har fået tilsendt og selv fundet, muligvis fordi det er så let genkendeligt. Mærket optræder på private og personbårne ejendele og på bjælker i stalde, men i højeste grad over indgange til bygninger (fig. 19, 20 og 21). Oftest er det IHS-mærket der ses, men i enkelte tilfælde kan der også kaldes på andre hellige kræfter. Umiddelbart virker det som om, at IHS-mærket blev anvendt mere til offentligt skue og mindre hemmeligt. Det kunne type på, at mærket i højere grad blev set som en blanding af velsignelse, fremvisning af trosforhold og beskyttelse snarere end et rent magisk beskyttelsesmærke.

I *Gammel Dansk Bindingsværk* beskriver Gorm Benzon, hvordan et gammelt hus fra Køge opført i 1527 har haft en beskyttende indskrift over indgangen: *"I sin helhed har den lydt: "Ihesus-Maria-Anna-ano-dni-MCXXVII". Mindre kunne det ikke godt være, thi det var en påkaldelse af tre fromme generationer, Anna, Jomfru Marias mor, Jomfru Maria selv og endelig hendes søn, Jesus. Tilsammen skulle de værne huset og dets beboere mod alt ondt"* (Benzon 2000, s. 100).

Til trods for, at reformationen forbød helgendyrkelse, fortsatte tilbedelsen og påkaldelsen af Jomfru Maria langt op i tiden, hvilket 1500-1700-tallets mange trylleformularer vidner om. I Nationalmuseets

samling forefindes bl.a. en formular fra 1600-tallet, hvorpå der står:

"Wdi vor Herris iesù NAFn forbiuder ieg Alle signe oc TroldManer At skade dise Tuende Jesù Christi Tiener Necolaus Laureti f æt Zidzil Petri f deri Melck Eller Qúegz Nöte oc Gafn. A di icke Mere skall bkome der Af End diefüelen bekom af Maria Christi Moder hinders Melck oc det forbiüder ieg dem in Nomen fasers Söns oc Hellig AAndz Amen"

Formlen, der skulle beskytte mælk og kvæg mod trolddom, blev fundet i en egetræsstolpe i en stald forsejlet med en træprop.²²

De såkaldte Maria-mærker optræder til gengæld ikke så ofte i de danske fund. Maria-mærkerne er forkortelse for Jomfru Marias navn, og her er der i særdeleshed tale om bogstaverne 'W', 'M' og 'VV', hvor stregerne overlapper hinanden. M'et står for Maria, og både W og VV ses ofte vendt på hovedet, hvorefter det ligner et M. Særligt

de omvendte VV'er er populære i engelske kirker, og lignende fund er også gjort i bl.a. Ribe Domkirke. Dog kan det være svært at adskille bogstaverne fra andre almindelige initialer. Blandt andet derfor er ikke alle forskere enige om mærkernes symbolik. Mens forskere som Brian Hoggard og Timothy Easton argumenterer for en klar kobling til Jomfru Maria, forholder Matthew Champion og Owen Davies sig noget mere skeptiske til mærkets betydning (Hoggard 2019, s. 87-90). Åsta Kostveit konkluderer, at Maria-mærker findes i form af A-formen, der også kendes som "Tau-alfa", der ofte pryder brudeudstyr. (Korsveit, 1997, s. 47-48). Denne vurdering kendes ikke fra den engelske forskning.

Det vil kræve en større forskningsindsats på dansk grund, før der kan siges noget mere generelt om de formodede Maria-mærker. Pilotprojektet har i al fald kun fået tilsendt tilfælde fra Norge, hvor de synes at optræde på flere gamle bjælkehytter fra 1600-1700-tallet (fig. 22).

Fig. 19.

Grøn silkepunng fra 1680 med et broderet IHS på bagsiden. ASR M139, 139. Foto: Sydvestjyske Museer.

A green silk punng from 1680 with an embroidered IHS on the reverse side. Photo: Museum of Southwest Jutland.

Fig. 20.

Kaminoverligger fra 1607. Oprindelig placering ukendt (men formodentlig Ribe), men fundet som trappesten ved ejendom på Torvet, og senere opsat i Kælderstuen på Quedens Gaard (i dag en del af museumsarréen). ASR M5826, 5826. Foto: Sydvestjyske Museer.

A fire-place lintel from 1607. Its original provenance is unknown (most likely from Ribe), but it came to light as part of a staircase in a building on the town square and was later re-erected as part of the cellar room of Quedens Gaard (now a part of the museum block). Photo: Museum of Southwest Jutland.

Fig. 21.

Port til Quedens Gaard fra Sortebrødregade i Ribe. Indskrevet står "ANNO IHS 1680". Foto: Louise Hauberg Lindgaard.

Gate into Quedens Gaard from Blackfriars street in Ribe. The inscription reads "Anno HIS 1680". Photo: Louise Hauberg Lindgaard.

Fig. 22.

Stort, indridset Maria-mærke over indgangsdør i norsk træhus fra 1600-tallet. Foto og indrapportering: Øyvind Stølefjell.

A large carved Maria mark above the entrance door of a Norwegian wooden house from the 17th century. Photo and informant: Øyvind Stølefjell.

Jernets beskyttelse

I århundreder har jern været opfattet som et særligt redskab, der kunne holde troldfolk og andet ondt borte. Det er uvist, hvorfor og hvornår en sådan kobling er opstået, men den kan spores på tværs af Europa i hele perioden 1550–1900 (og på hver sin side af den periodiske afgrænsning). Nogle steder, som i Irland, mente man, at jernet var særligt ondtafværgende, idet Skt. Patrick havde velsignet det. Som det hedder i *History of Ireland in Verse* fra 1750:

*“On threshold that the house might be,
From Witches, thieves, and divels free,
For Patrick o’er the iron did pray,
And made it holy, as they say”*
(Davies & Houlbrook 2021, s. 105)

Om end oprindelsen af jernets beskyttende værdi er ukendt, er det svært at undgå henvisninger – fysiske såvel som skriftlige – til, at det netop også blev set sådan i Danmark. Mest kendt er hesteskoen, der stadig kan ses over manganen dør eller port på både huse og gårde. Der diskuteres ofte hvilken vej, den skal vende. Nogle mener, at buen skal vende nedad som en slags ’lykkens port’. Andre at det vil resultere i, at lykken falder ud, og at buen derfor skal vende opad. De skriftlige kilder fra 1550-1900 melder ikke meget om, hvilken betydning dette har haft. Snarere handler det om jernets beskyttende kvaliteter og dets placering ved husets sårbare indgange, særligt døre og porte (fig. 23). Hen mod slutningen af perioden synes brugen af hesteskoen dog gradvist at skifte karakter. Fra

Fig. 23.

Hestesko på indersiden af porten til Ribes gamle vejerbod fra 1831. Foto: Louise Hauberg Lindgaard.

A horseshoe placed on the back of the door of Ribes old Customs house from 1831. Photo: Louise Hauberg Lindgaard.

at være decideret ondtafværgende bliver den i højere grad en slags lykke-talisman (Davies & Houlbrook 2021, s. 123). Den samme udvikling har formodentlig fundet sted i Danmark, men sådanne studier forefindes endnu ikke.

Foruden hestekoene har det beskyttende jern også været anvendt via andre genstande som fx sakse, søm, knive og de føromtalte murankre (M. Søvsø et al., 2016).

Andre fysiske spor efter magisk praksis

Nogle magiske beskyttelsesmærker er ikke egentlige symboler, men snarere fysiske mærker med symbolsk betydning. I denne kategori falder den såkaldte 'stenriller', der er menneskeskabte huller i kirkemure og -stolper (fig. 24). Rillerne forefindes både inden- og udendørs på kirker tværs over Europa, og i mange år var det en udbredt fortolkning, at der var tale om restmærker efter

folk, der havde slebet pilespidser eller knive. I de seneste årtier har man dog via nye eksperimentalarkeologiske samt skriftkildenære studier fundet ud af, at rillerne formodentlig har en ganske anden betydning.

I stedet er der tale om, at folk bevidst har skrabet kirkestykker ud af stenene for at tage smulderet med hjem til apotropæiske formål, komme i amuletter, drysse om huset, eller endda indtage i vin eller anden drik (Duffin 2018, s. 13).

Tanken var, at kirken som Guds hus i sig selv havde en iboende, magisk kraft, der også ville virke uden for kirkens matrikel. Samme logik finder vi også i 1800-tallets folkekinder: "Til beskyttelse mod fanden og imod alskens trolddom er det gavnligt altid at have et stykke af kirken på sig. Derfor ser man ofte, at der er pillet noget kalk af muren inde i kirken" (Thiele 1968b, s. 180).

Foruden de beskrevne beskyttelsesmærker forefindes der ganske sandsynligt andre mærker, som et større forskningsprojekt kunne afdække som fx andre typer kors, figurer og bogstavforkortelser. Desuden kan flere og flere europæiske studier melde om utallige fund af apotropæiske 'ild-mærker' – på engelsk 'taper marks' eller 'burn marks' (fig. 25). Mærkerne

fortolkes ofte som beskyttelsesmærker, der kan 'bekæmpe ild med ild' både de frygtede ildebrande, men også andre, lurende farer herunder en række af mørke væsner (Lloyd et al., 2001) og (Dean & Hill, 2014). Om sådanne mærker også findes i Danmark, er endnu uvist. Dog kunne det være interessant at undersøge, hvorvidt det er tilfældet.

Fig. 24.

Riller eller furer i søjle i Ribe Domkirke. Foto: Louise Hauberg Lindgaard.

Scratches or furrows on a pillar from Ribe Cathedral. Photo: Louise Hauberg Lindgaard.

Fig. 25.

Ild-mærker på en stolpe ved adgangen til et klocketårn i en engelsk kirke. Datering: ukendt. Foto: Wayne Perkins.

Burn marks on a post from the entrance to a belltower of an English parish church. Date: Unknown. Photo: Wayne Perkins. Hauberg Lindgaard.

Konklusion

Pilotprojektet "Fri os fra Det Onde" havde til formål at undersøge, hvorvidt der også findes magiske beskyttelsesmærker i en dansk kontekst, og hvordan disse adskiller sig fra særligt de engelske fund. Først og fremmest må det konstateres, at der i høj grad også har været en dansk tradition for brugen af sådanne mærker. Nogle, som diverse korsformer og passerroser, har både været fremherskende i England og Danmark (og andre europæiske lande), mens andre danske mærker har afvejet fra øvrige, internationale fund: Viekers og pentagrammer er underrepræsenterede i en dansk kontekst, men til gengæld forekommer IHS-mærkerne og Andreaskors på murankre i hobetal.

Mærkerne er efter alt at dømme sat af de folk, der har haft deres gang i bygningerne og håndteret hverdagsgenstandene, hvorpå mærkerne er fundet. Langt de fleste fund både de indrappoterede og dem fra egne studier fordeler sig primært i den første halvdel af perioden 1550–1900. Her har de ageret værn mod Det Onde i en tid, hvor frygten for Djævelen og hans troldfolk var på det højeste. Om end brugen af beskyttelsesmærker også fortsatte længe efter 1750, må man formode, at deres grundlæggende betydning løbende har skiftet fra decideret apotropæiske til lykkebringende for at blive til udtryk for tradition og vaner og til sidst glemsel.

Forskning i magiske beskyttelsesmærker er ikke blot en afdækning af fysiske mærker, men en ny indsigt i den magisk-religiøse forestillingsverden, der blandt andet lå til grund for 1500–1600-tallets trolddomsfrygt og -forfølgelse. Samtidig er det et unikt indblik i de tanker og handlinger, der foretoges af almue og borgere i perioden – mennesker, historieforskningen ellers kun kender til fra samtidige retskilder. I samspil

med undersøgelser af periodens bevarede genstande og bygninger, hvorpå mærker findes, opnås flere nuancer i forståelsen af samtidens hverdag og forestillingsverden, ikke mindst den del, befolkningen frygtede.

Med nærværende artikel er det første spadestik taget til videre forskning i Danmarks magiske beskyttelsesmærker, der er nu blevet en del af et større, internationalt forskningsfelt i hastig udvikling. Forude ligger muligheder for flere lokale, nationale og transnationale studier.

Litteratur

- Benzon, G. (1979). *Kærestegaver*. Thaning & Appel.
- Benzon, G. (1988). *Små antikviteter* (3. udgave (Fotografisk optryk)). Schönberg.
- Benzon, G. (2000). *Gammelt dansk bindingsværk*. Realkredit Danmark.
- Biedermann, H. (1991). *Gads symbolleksikon*. Gad.
- Champion, M. (2015). *Medieval graffiti: The lost voices of England's churches*. Ebury Press.
- Champion, M. (2021). *Which Marks? Those marks... The case for Ritual Protection in Medieval Graffiti*. <www.youtube.com/watch?v=jV9i_mtTyeE> [tilgået d. 2. november 2022].
- Dansk Center for Herregårdsforskning. (2014). *Nordisk Slots- og Herregårdssymposium Fyn, Danmark, 18–21 september 2014*. <<http://herregaardsforskning.dk/wp-content/uploads/2017/11/Rapport.pdf>> [tilgået 3. november 2022].
- Davies, O. (2010). *Grimoires: A history of magic books*. Oxford University Press.
- Davies, O. (2017). The World of Popular Magic. I *The Oxford illustrated history of witchcraft and magic* (First edition., s. 167–194). Oxford University Press.
- Davies, O., & Houlbrook, C. (2021). *Building*

- Magic: Ritual and Re-enchantment in Post-Medieval Structures* (1. 2021). Springer International Publishing.
- Dean, J., & Hill, N. (2014). Burn marks on buildings: Accidental or deliberate? *Ver-nacular Architecture*, 45.
- Duffin, C. J. (2018). *The historical roles of mineral materials in folk medicine and the development of the materia medica*. University of Kingston.
- Easton, T. (2016). Apotropaic Symbols and Other Measures for Protecting Buildings against Misfortune. I R. Hutton (Red.), *Physical evidence for ritual acts, sorcery and witchcraft in Christian Britain: A feeling for magic* (s. 39–67). Palgrave Macmillan.
- Easton, T., & Hodgkinson, J. (2013). Apotropaic Symbols on Cast-Iron Firebacks. *Journal of the Antique Metalware Society*, 21, 14–33.
- Elleby, M. Ø. (2022). *Ph.D.-Afhandling: De Sene Trolddomsprocesser: Trolddom i Den Danske Højesteret 1664-1741*.
- Flak, A.-B. (2008). *En grundläggande handling: Byggnadsoffer och dagligt liv i medeltid*. Nordic Academic Press.
- Goodare, J. (2016). *The European witch-hunt*. Routledge.
- Goodare, J., Voltmer, R., & Willumsen, L. H. (2020). *Demonology and witch-hunting in early modern Europe*. Routledge.
- Grønlund, D., Agerbæk, K., & Historisk Samfund for Ribe Amt. (1973). *Historisk efterretning om de i Ribe Bye for hexerie forfulgte og brændte mennesker* (1780). Historisk Samfund for Ribe Amt.
- Hansen, H. P. (1960). *Kloge folk: Folkemedicin og overtro i Vestjylland* (2. øg udg.). Rosenkilde og Bagger.
- Helveg, L. (1853). Udtog af Peder Plades Visitatsbog. I H. Rørdam (Red.), *Ny kirkehistoriske Samlinger: Første Bind* (Bd. 2, s. 560–585). Selskabet for Danmarks Kirehistorie.
- Hemmingsen, N. (1618). *En Undervisning aff den Hellige Scrifft, hvad mand dømme skal om den store oc gruelige Guds Bespottelse, som skeer met Troldom, signelse, Manelse oc anden saadan Guds hellige Naffns oc Ords Vanbrug* (Nu igien paa ny bekostet at prente, oc met nogle flere den hellige Skrifftis Vidniszbyrd oc Exemple beprydet aff N. P.). Salomone Sartorio.
- Henningsen, G. (1969). Trolddom og hemmelige kunster. I A. Steensberg (Red.), *Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede* (s. 161–196). Nyt Nordisk Forlag.
- Henningsen, G. (1982). Trolddom Og Hemmelige Kunster. I *Dagligliv i Danmark: 1620-1720: Herren tugter de ustyrlige* (2. udgave (fotografisk optryk)). Nyt Nordisk Forlag.
- Hoggard, B. (2019). *Magical house protection: The archaeology of counter-witchcraft*. Berghahn Books.
- Hutton, R. (2016). *Physical evidence for ritual acts, sorcery and witchcraft in Christian Britain: A feeling for magic*. Palgrave Macmillan.
- Imer, L. M. (2018). *Rigets runer* (Bd. 13). Aarhus Universitetsforlag.
- James I, K. of E. (2008). *Daemonologie* (Project Gutenberg, Red.). Project Gutenberg.
- Jensen, K. (1962). Jydepotter under gulve i gamle stuehuse. *Fra Ribe Amt*, 389–427.
- Jensen, K. (1969). Kors under bunden af jernalderkar. *Mark og montre*, 9–18.
- Jensen, K. (1975). Lerkar under gulve i gamle stuehuse. *Nordslesvigske museer*, 63–74.
- Jensen, K. (1984). Lerkar og hestekranier under gulve i ældre bygninger. *Mark og montre*, 75–91.
- Johansen, J. C. V. (1991). *Da djævelen var ude: Trolddom i det 17. Århundredes Danmark*. Odense Universitetsforlag.
- Kallestrup, L. N. (2015). *Agents of witchcraft in early modern Italy and Denmark*. Palgrave Macmillan.
- Kallestrup, L. N. (2018). I disse sidste tider: Pamfletter, troldfolk og Guds vrede i

- 1500-tallets Danmark. I N. J. Koefoed, B. K. Holm, & S. E. M. Stopa (Red.), *Religion som forklaring?: Om kirke og religion i stat og samfund* (s. 325–339). Aarhus Universitetsforlag.
- Kirkehistoriske samlinger: 1849-*. (u.å.). Selskabet for Danmarks Kirkehistorie.
- Kostveit, Å. Ø. (1997). Kors i kaka, skurd i tre. Landbruksforlaget.
- Kostveit, Å. Ø. (2018). *Folkekunst, tidtrøye eller magi—Figurar på gamle treskjelåvar*. Telemark Forlag.
- Kristensen, E. T. (1980). *Danske sagn som de har lydt i folkemunde* (2. udgave, under medvirken af Johannes E. Tang Kristensen, Bengt Holbek og Erik Høvring Pedersen, Bd. 7). Nyt Nordisk Forlag.
- Kristensen, H. K. (1932). Hekseprocesser paa Vardeegnen. *Fra Ribe Amt*, 138–179.
- Kristensen, H. K. (1968). »O skryw får et«. *Fra Ribe Amt*, 93–104.
- Krogh, T. (2000). *Oplysningstiden og det magiske: Henrettelser og korporlige straffe i 1700-tallets første halvdel*. Samleren.
- Laigaard, I. (2018). Tømmermærker, værktøjsspor og afbindingstyper i danske tagkonstruktioner. I P. K. Madsen (Red.), *Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie*. Det Kongelige Nordiske Oldskriftselskab København.
- Lloyd, V., Dean, J., & Westwood, J. (2001). Burn marks as evidence of apotropaic practices in houses, farm buildings and churches in post-medieval East Anglia. I *A Permeability of Boundaries? New Approaches to the Archaeology of Art, Religion and Folklore*. British Archaeological Reports.
- Merrifield, R. (1987). *The archaeology of ritual and magic*. Batsford.
- Mitchell, S. (2011). *Witchcraft and magic in the Nordic Middle Ages*. University of Pennsylvania Press.
- Mitchell, S. (2014). Continuity. *Folklore's Problem Child*. I *Folklore in Old Norse. Old Norse in Folklore* (s. 41–58). University of Tartu Press.
- Nationalmuseet. (2010). *Danmarks Kirker: Fagordbog for Svendborg Amt*. Nationalmuseet.
- Ohrst, F. (1917). *Danmarks Trylleformler, bd. 1*. Gyldendalske Boghandel og Nordisk Forlag.
- Ohrst, F. (1921). *Danmarks Trylleformler, bd. 2*. Gyldendalske Boghandel og Nordisk Forlag.
- Ohrst, F. (1927). *Da signed Krist: Tolkning af det religiøse Indhold i Danmarks Signelser og Besværgelser*. Gyldendal.
- Ohrvik, A. (2018). *Medicine, Magic and Art in Early Modern Norway: Conceptualizing Knowledge*. Palgrave Macmillan UK.
- Parramón Vilasaló, J. M. (1992). *Bogstaver & bomærker fra teori til praksis: Bogstavets grafiske historie: Et sammenlignende studium af de almindeligste bogstavtyper: En beskrivelse af skrifttegn som kommunikationsmiddel: Fremstilling af en logo og nye metoder inden for grafisk design i dag*. Hernov.
- Pedersen, B. N. (2008). *Viborg Landsting. Række C: Ribe Stift. Dombøger, 1616-1656 (afskrift)*.
- Petherbridge, D. (2013). Cat No. 17: Witch riding backwards on goat—Albrecht Dürer. I Scottish National Gallery (Red.), *Witches and wicked bodies*. Scottish National Gallery.
- Stefánsson, F. (2012). Magi. I *Symbolleksikon*. <<https://symbolleksikon.lex.dk/magi>> [tilgået d. 2. november 2022]
- Søvsø, M. H., & Hartvig, A. (2019). Findes bygningssofre og andre arkæologiske spor efter religiøs/magisk praksis i middelalderen? – Eksempler fra det sydvest- og sønderjyske område. *Symposium Haderslev 18.05.2018, 17*, 235–254.
- Søvsø, M., Siggaard, A. L., & Søvsø, M. H. (2016).

Om hugorme, dyrekranier og tordensten: Bygningsofre og andre skikke med rødder i folketroen. *By, Marsk og Geest*, 57-89.

Tang Kristensen, E. (1892). *Danske Sagn, som de har lydt i Folkemunde*. Zeuners Bogtrykkeri/Silkeborg Ny Bogtrykkeri.

Thiele, J. M. (1968a). *Danmarks folkesagn: I, II, III* (P. Skar, Red.). Rosenkilde og Bagger.

Thiele, J. M. (1968b). *Danmarks folkesagn: III* (P. Skar, Red.). Rosenkilde og Bagger.

Wheeler, W. R. (2017). *Magical dwelling: Apotropaic building practices in the New World Dutch Cultural Hearth*. I C. Bis-Worch (Red.), *Religion, cults & rituals in the medieval rural environment*. Sidestone Press.

Wittendorf, A. (1988). Fire stolper holder et skidehus: Tidens forestillingsverden. I *Christian IVs verden*. Nyt Nordisk Forlag.

Wood, C. (2019). X Marks the Post: An exploration of a magically protective sign. *Quest*, 198, 13-26.

Summary

“Save us from all evil” – a pilot project about Denmark’s apotropaic markings (1550-1900)

In October 2020 HEX! Museum of Witch Hunt launched the first pilot project in Denmark dealing with magical protective markings from the period 1550-1900. The symbols and marks, with which Danes protected themselves from all forms of evil – such as sorcery amongst others. Research in these markings has for decades been an established field in England, Australia, the USA, and other countries. However, in Denmark, the research field has remained somewhat undeveloped.

The purpose and goal of this pilot project was therefore to investigate if such magical protective markings could be documented in a Danish context and how they might

compare or diverge from known international cases. Through the enablement of citizen science supplemented with my own studies from October 2020 to December 2021, it has been possible to collect apotropaic markings from the whole of Denmark, with an emphasis on the southwest region of Jutland.

In summary, as a whole the majority of the markings are from the first half of the period (1550-1750) and can be found on both buildings and movable items, such as jewellery, amulets and everyday household items. The types of apotropaic markings have several overlaps with other European finds but do also exhibit insular peculiarities.

With this article, Denmark can now partake in a rapidly emerging international research field, and its results can perhaps be a springboard for further studies – both further in-depth research into Danish apotropaic markings, but also comparative studies on an international platform.

Noter

1. Troldfolkene var den oprindelige betegnelse for det, der senere blev kendt som hekse. Betegnelsen var kønsneutral, men kunne differentieres gennem udtrykkene troldkarl og troldkvinde. Ordet 'heks' kom først til Danmark via Tyskland i slutningen af 1600-tallet (Elleby, 2022, s. 13).
2. "Beskyttelsesmagi" (protective magic) og "modmagi" (counter-magic) er to begreber, der bl.a. findes inden for den engelske forskning. Udtrykkene dækker over magipraksisser, der oftest blev set udført af den jævne befolkning i deres dagligdag. Beskyttelsesmagien var oftest passiv og beskyttende af karakter såsom genstande eller symboler, der beskytter mod kommende farer – kendte som ukendte. Det kunne fx være fossiler

- eller korsets tegn. Modmagien kan nærmere betegnes som en magipraksis, der reagerer på anden og skadevoldende magibrug. Oftest er denne aktiv og aggressiv af karakter, som når man fx ønsker at identificere og skade en troldkvinde eller -karl, der menes at have forgjort nogen eller noget i husstanden (Se bl.a. Goodare, 2016, s. 89-90).
3. Bl.a. forefindes der studier i: Australien, særligt The Australian Magic Research Project ledet af historiker Dr. Ian Evans og University of Hertfordshire; Italien, særligt af arkæologen Mario Bonaviri; USA, særligt af arkitekturhistoriker Walter Richard Wheeler (Wheeler, 2017); Cypern, særligt STARC - Science and Technology in Archaeology and Culture Research Center; Tyskland, særligt Deutsches Inschriften Online: Die Inschriften des deutschen Sprachraumes in Mittelalter und Früher Neuzeit ledet af Universität Bochum, Leitung Prof. Dr. Klaus-Peter Wegera og Universität Mainz, Leitung Dr. Birgit Herbers. I dette projekt er det dog ikke i så høj grad de apotropæiske mærker, der er i højsædet (særligt ikke dem, der er skrevet af menigmand på egne huse og genstande), men snarere offentlige inskriptioner i kirker og på fronten af private hjem.
 4. Se (Jensen, 1962), (Jensen, 1969), (Jensen, 1975) og (Jensen, 1984).
 5. Se fx (Benzon, 1979), (Benzon, 2000), (Benzon, 1988).
 6. Se bl.a. (Pedersen, 2008), (Ohr, 1917), (Grønlund et al., 1973), (Kirkehistoriske samlinger: 1849-, u.å.), (Ohr, 1921), (Thiele, 1968a), (Tang Kristensen, 1892), (H. K. Kristensen, 1932) og (H. K. Kristensen, 1968).
 7. I skrivende stund forefindes både presmeddelelse og dokumenter på museets hjemmeside: <https://hexmuseum.dk/hja-elphex/>.
 8. Der er flere fordomme og fejlslutninger forbundet med de såkaldte 'hekseprøver'. Se (Goodare, 2016).
 9. For mere om koblingen mellem trolddomsprocesser, Djævelen og dommedag, se: (Kallestrup, 2018).
 10. I perioden 1550-1750, hvor magibrug var kriminaliseret i variende grad, udtrykte flere af samtidens lærde og gejstlige, at de folkelige magiudøvere havde misforstået idéen med bl.a. symboler og tegn. Folk mente, at fx korsets tegn i sig selv var magisk, og hvis blot man anførte det, ville det have en (oftest beskyttende) effekt. Her mente flere lærde, herunder den berømte dæmonolog Niels Hemmingsen, at der i stedet var tale om en farlig illusion; korset – og andre symboler – havde ikke nogen kraft i sig selv. Derimod var det i virkeligheden Satan selv, man hidkaldte med sådan en magi, og derved indgik man nemt en 'implicit djævelpagt', der sendte éns sjæl i helvede (Hemmingsen, 1618).
 11. For mere om tømmer- og bomærker se fx: (Laigaard, 2018) og (Parramón Vilasaló, 1992).
 12. Frygten for troldfolk og trolddom, troen på en fysisk Djævel og brugen af diverse magiske beskyttelsesremedier – herunder korset i mange afskygninger – kan findes i utallige folkeminder fra 1800-tallet. Se blandt andet værker af J. M. Thiele (Thiele, 1968a), H. P. Hansen (Hansen, 1960), Evald Tang Kristensen (Tang Kristensen, 1892).
 13. For mere om sortebøger, se da: (Davies, 2010) og (Ohrvik, 2018).
 14. Mange af borgerne har ønsket at være anonyme (eller ikke tilkendegivet, om jeg måtte bruge deres oplysninger og billeder), hvorfor jeg ikke angiver navn på dem, der har indrapporteret. Dog, i de tilfælde, hvor jeg har modtaget positivt tilsagn, optræder nogle fund som illustrationer i artiklen.
 15. Jeg bruger her forkortelserne beskrevet på side 8 i afsnittet "Hvad er magiske beskyttelsesmærker?".
 16. <http://kulturarv.dk> [tilgået d. 2. november

2022]

17. <http://danmarkskirker.natmus.dk/>> [tilgået d. 2. november 2022]
18. <http://xn--danmarks-strste-kirkegalleri-03c.dk>> [tilgået d. 2. november 2022]
19. <https://www.kulturarv.dk/fbb/index.htm>> [tilgået d. 2. november 2022]
20. Smørkærnen står registreret i SARA som "Smørkærne – Hellungods" i Nordjyllands Historiske Museums samling, og har objektnummer 6340-.
21. Se diskussioner i bl.a. (Wheeler, 2017) og (Wood, 2019).
22. Museum: Nationalmuseet. Genstandsnummer: 4573/1967. Fundet i Tystrup omkring år 1905.

Louise Hauberg Lindgaard

Ph.d.-stipendiat og arbejdsgruppemedlem
bag HEX! Museum of Witch Hunt
Syddansk Universitet
Institut for Historie
Campusvej 55, 5230 Odense M
lohl@sdu.dk

BY, MARSK OG GEEST

Mad til dagligdag og fest – om fødevarer og landbrug i ældre jernalder ved Tjæreborg Nord

Nederdammen 33 i Ribe – en kulturhistorisk fortælling om huset og dets beboere fra 1650 til 1976

"Fri os fra Det Onde" – et pilotprojekt om Danmarks magiske beskyttelsesmærker